

1908-1920 Yılları Arasında Osmanlı Meclis-i Mebusanında Millet Tanımı Tartışmaları

Debates on the Definition of Nation in the Ottoman Chamber of Deputies between 1908 and 1920

Sadık SARISAMAN*^{ID}, Yusuf Cihat ZORBACI**^{ID}

*Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Afyonkarahisar, Türkiye

**Doktora Öğrencisi, Afyon Kocatepe
Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih
Anabilim Dalı, Afyonkarahisar, Türkiye

ORCID: S.S. 0000-0001-7317-195X;
Y.C.Z. 0000-0003-2017-131X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sadık Sansaman,
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü,
Afyonkarahisar, Türkiye
E-posta/E-mail: ssadik@aku.edu.tr

Başvuru/Submitted: 04.09.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
19.09.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
12.02.2024

Kabul/Accepted: 28.05.2024

Atıf/Citation: Sarisaman, Sadık., Zorbacı,
Yusuf Cihat. "Debates on the Definition
of Nation in the Ottoman Chamber of
Deputies between 1908 and 1920" *Yakın
Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period
Turkish Studies* 45 (2024): 125-167.
<https://doi.org/10.26650/YTA2024-1355066>

ÖZ

Millet tanımı konusunda filozoflar, sosyologlar ve tarihçiler kendi anlayışları çerçevesinde görüşlerini ortaya koymuşlardır. Kimileri milleti meydana getiren ana unsurun soy olduğunu iddia etmiştir. Kimileri ise bunun tersi olarak ortak kültür oluşturma ve birlikte yaşama isteğinin millet haline gelmede belirleyici olduğunu savunmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde anayasal açıdan vatandaş Osmanlı olarak adlandırılrsa da mecliste millet tanımı üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Milletvekillerinin bir kısmı aidiyet duyduğu etnik kökeni ve dili korumak ve varlığını kabul ettirmek gayesiyle mecliste açıklamalarda bulunmuştur. Bir kısmı ise bu açıklamalar dolayısıyla oluşan millet, milliyet meselesine dair tartışmaların ayrılmaya neden olacağını öne sürmüştür. Gayrimüslim milletvekillerinin kendi aralarında Osmanlılığa bağlılık hususunda da tartıştıkları görülmektedir. Zaman zaman birbirlerini yeterince Osmanlı olmamakla veya Türkçeyi bilmemekle suçlamışlardır. Balkanların kaybedilmesinin ardından bir kısım Türk milletvekillerinin kendi etnik kimliklerine ve kültürlerine öncesine nazaran daha çok sahip çıktıkları ve ön plana çıkardıkları anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı meclisindeki millet tanımı tartışmalarını objektif ve bilimsel bir şekilde ortaya koymak ve değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Dil, Millet, Milletvekili, Osmanlı, Türk

ABSTRACT

Philosophers, sociologists and historians have expressed their views on the definition of "nation" within the framework of their own understandings. Some have claimed that the main element constituting a nation is ancestry. Others, however, argued that the desire to create a common culture and live together is

also decisive in becoming a nation. In the last period of the Ottoman Empire, although citizens were constitutionally called Ottomans, there were debates in the parliament regarding the definition of nation. Some deputies made statements in order to protect their ethnic origin and language and to have their existence recognized. Some argued that these debates on nation and nationality could lead to separation. It is observed that non-Muslim deputies also debated among themselves about loyalty to Ottomanism, occasionally accusing each other of not being Ottoman enough or not knowing Turkish. After the loss of the Balkans, some Turkish deputies embraced their ethnic identity and culture more fervently and brought these issues to the forefront. The aim of this study is to objectively and scientifically reveal and evaluate the discussions on the definition of “nation” in the Ottoman Parliament.

Keywords: Language, Nation, Deputy, Ottoman, Turkish

Extended Abstract

While some intellectuals who expressed their views on the definition of a nation highlighted the importance of culture, the desire to live together and historical awareness, others emphasized lineage. Some intellectuals claimed that states create nations, arguing that a nation emerges only when it can be organized into an independent state. In contrast, Ernest Gellner argued that nationalism creates the nation by reviving dead languages and inventing traditions. During the deliberations of various draft laws in the parliament, it is understood that minority deputies in Ottoman society aimed to highlight their own identities and cultures and have them accepted by other communities. It was emphasized that, particularly in the parliament’s early period, efforts in this direction were curtailed by the president of the parliament, asserting that everyone should unite under the name “Ottoman” regardless of ethnic identity. Additionally, the speaker of the parliament frequently warned deputies not to engage in debates on the definition of a nation. While some minority deputies advocated for uniting under the Ottoman umbrella, others were accused of attempting to disrupt this unity. For instance, Filip Mise Efendi claimed that the Vlachs were proud of being Ottoman, while the Greek deputies made attempts to disrupt this unity.

Fierce debates also occurred during the discussions on the Law of Associations. Deputies expressed differing opinions on whether societies bearing ethnic identity names could be established. Minority deputies argued that such associations were crucial for minorities to preserve their culture and would not lead to the state’s disintegration. Tekfurdağı Deputy Adil Bey disagreed, warning that such associations could fuel separation. Serfiçe Deputy Yorgo Boşo argued that minorities were known to be part of the Ottoman subjects, and such societies would not aim for separation. He suggested that if associations with ethnic identity names were not allowed, changing the names of Turkish and non-Muslim deputies like Ohannes and Yorgi would also become a topic of discussion. As a result, the establishment of societies with the names of tribes was prohibited.

After the Balkan Wars, it became apparent that Turkish deputies increasingly emphasized Turkish identity and language in their parliamentary speeches. Following the minorities' independence from the Ottoman Empire, deputies such as Istanbul Deputy Şefik Bey, Karahisar-ı Sahip Deputy Ağaoğlu Ahmet Bey, and Antalya Deputy Hamdullah Suphi Bey frequently emphasized Turkish identity and the importance of the Turkish language from the parliamentary rostrum. Trabzon Deputy Mehmet Emin Bey highlighted that minorities had strengthened their national feelings through the nationalist movement, and Turks could no longer ignore this situation, choosing instead to assert their own identity and culture. This issue gained prominence in parliament after Şerif Pasha's efforts to establish Kurdistan at the Paris Peace Conference. Telegrams sent by Kurds to the parliament indicated that they did not see themselves as a separate nation from the Turks and disapproved of Şerif Pasha's activities. Although some deputies increasingly emphasized Turkish identity, the term "Ottoman" continued to be used as the name of the nation, claiming it was inclusive.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde millet terimi; bireylerin, dini bir gruba üyeliği anlamını taşımıştır¹. Etnik açıdan karmaşık bir yapıya sahip Osmanlı Devleti'nde Fener Patrikhanesi liderliğinde teşkilatlanmış Ortodoks Rum ve Slavlar, Hahambaşı önderliğinde bir araya gelen Yahudiler, Gregoryen Kilisesi etrafında toplanan Ermeniler ayrı milletler olarak görülmüştür². Bunların dışında Müslümanlar tek millet kabul edilmiştir³. Osmanlı kimliğinin oluşmasında İslam dininin büyük etkisi olmuştur. Taner Timur'un ifadesiyle Türkler, Müslüman olduktan sonra kendilerini ve toplumsal düzenlerini İslami değerler çerçevesinde tanımlamışlardır⁴.

Osmanlı Devleti'nde millet sistemi, dini mezheplerin her birinin idari, mali ve hukuki açıdan kendi ruhani reislerinin yönetimi altında bulunduğu bir düzen olarak da açıklanabilir⁵. Bu sistem cemaatler aracılığıyla gayrimüslimleri imparatorluk çatısı altında kaynaştırmanın yanı sıra devletin kişilerin yükümlülüklerini yerine getirmeleri için idari sistemin dışında kalan örgütsel yapıları kullanmasının bir örneğini teşkil etmiştir⁶. Günümüzde millet kelimesinin karşılığı olarak ulus kelimesi de kullanılmaktadır⁷. Tanzimat sonrasında millet kelimesi, günümüzdeki karşılığıyla ulus manasında kullanılmaya başlanmıştır⁸. Millet mefhumunu inceleyen sosyologlar, filozoflar, tarihçiler kendi anlayışları doğrultusunda tanımlarda bulunmuşlardır. Ernest Renan, milleti; bir hissiyat, bir ruhani ilke olarak görmektedir. Bu ruhani ilkeyi, aslında bir olan iki şeyin oluşturduğu düşüncesindedir. Bunlardan birincisi ortak maziye sahip olmak, ikincisi ise ortak karar alma ve birlikte yaşama isteğidir⁹.

1 İlber Ortaylı, *Ottoman Studies*, Kronik Books, İstanbul, 2020, s. 26.

2 Taner Timur, *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 263.

3 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 333.

4 Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 37-38.

5 Mustafa Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 34.

6 Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Babıalı (1789-1922)*, çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 19.

7 Hilmi Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 169.

8 Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 52.

9 Ernest Renan, *Ulus Nedir?* çev.: Gökçe Yavaş, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 50.

Ernest Gellner de ortak kültüre ve birlikte yaşama isteğine değinmekle birlikte ulusları, insanların kendi inanç, sadakat ve dayanışmasıyla ortaya çıkan bir ürün olarak tanımlamıştır. Ulusları, insanın yarattığını savunmaktadır¹⁰. Ona göre ulusçuluk, ulusları, ölü dilleri yeniden canlandırarak, gelenek icat ederek, eskiye ait olan bir takım saf özellikleri ortaya çıkararak meydana getirilmiştir¹¹.

Sosyolog Anthony Smith'e göre ise millet olmanın mecburi şartları; etnik ayırt edicilik vasfı, ortak soy mitleri, ortak tarihi hafıza ve seçilmiş olma hissiyatıdır¹². Walker Connor da milleti, aynı soydan gelen insan grubu olarak tanımlamıştır. Ona göre bir ulusun varlığı için gerekli olan şey, kişilerin aynı etnik kökenden geldiklerine dair inançtır¹³. David Hume bu görüşlerden farklı olarak milleti devamlı ilişkiler sonucunda müşterek özellikler kazanan bireyler topluluğu olarak tanımlamıştır¹⁴. Herder ise millet oluşumunda esas olarak dil ve kültürün rol oynadığını iddia etmiştir. Ritüeller, gelenekler ve pratiklerin, insanların yaşamı anlamaya yönelik hikâyelerinin ve mitlerin ehemmiyetine vurgu yapmıştır. Dilin ve kültürün önemine Herder'in dışında Fichte de dikkat çekmiştir¹⁵. "Alman milletine hitaptır" adlı eserinde beraber yaşayan ve birbirleriyle devamlı konuşarak dillerini geliştiren insanlara millet denilmesinin uygun olacağı görüşünü savunmuştur¹⁶.

Devletin milleti oluşturduğuna dair görüşler de vardır. Bu görüşlere örnek olarak İtalyan devlet adamlarından Massimo D'azaglio'nun "*İtalya'yı yarattık, şimdi de İtalyanları yaratmalıyız.*" ve Polonya'nın kurtarıcısı olarak görülen Albay Pilsudski'nin "*Devleti yaratan millet değil, milleti yaratan devlettir*" sözleri örnek gösterilebilir¹⁷. Max Weber de milleti devletle ilintili olarak yorumlamıştır. Ona göre millet bağımsız bir devlet biçiminde ortaya çıkan duygu birliğidir. Aynı zamanda milletin kendi devletini yaratma eğilimi taşıdığına da dikkat çekmiştir¹⁸. John Stuart Mill ise benzer olarak milleti yalnızca ortak ulusal duygular taşıyan topluluk olarak tanımlamamıştır. Aynı zamanda ulusun bireylerinin bir yönetim altında örgütlenmeyi istediklerini ve bununla birlikte içlerinden birinin yönetimi olmasını arzu ettikleri görüşündedir¹⁹.

10 Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev.: Günay Göksu Özdoğan, Büşra Ersanlı, Hil Yayınları, İstanbul, 2018, s. 78.

11 Ernest Gellner, *Uluslar...*, s. 138.

12 Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, çev.: Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 115.

13 Walker Connor, *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, New Jersey, 1994, p. 202.

14 Elie Kedourie, *Avrupa'da Milliyetçilik*, çev.: Haluk Timurtaş, Köprü Kitapları, İstanbul 2017, s. 27.

15 Emre Gökcalp, "Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 1, 2007, s. 282.

16 Elie Kedourie, *Avrupa'da...*, s. 82.

17 Eric J. Hobsbawm, *Millîyetler ve Milliyetçilik*, çev.: Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020, s. 66.

18 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev.: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 263.

19 Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Elips Kitap, Ankara, 2007, s. 23.

Türk sosyologlardan Hilmi Ziya Ülken ise milletin temellerini irade, istiklal ve tarih şuuruna dayalı vatan ve bu vatandaki maddi, manevi kıymet kaynaklarının oluşturduğu düşüncesindedir²⁰. Erol Güngör de milleti sosyal organizasyonun ulaşmış olduğu en ileri merhale olarak görmektedir. Ona göre millet; maddi olmaktan ziyade manevi bir yapıdır. Bir milletin insanların genellikle aynı ırktan geldiği, fakat bireyleri bir arada tutan şeyin yalnızca soy olmadığı görüşünü savunmuştur. Kültür birliğinin, milleti yekpare bir sosyal bünye haline getirdiğini belirtmiştir. Aynı dili konuşmak ve yazmanın, ortak manevi kıymet sistemine sahip olmanın ve bir vatani paylaşmanın önemine dikkat çekmiştir²¹. Bunun yanı sıra Erol Güngör, hayatı ve hayat tecrübesi birbirinden farklı ama kendi içinde benzerlik gösteren toplulukların milleti teşkil ettiğini belirtmiştir. Millet tanımında tarih şuurunun önemine dikkat çekmiştir. Tarih şuru oluşmadan milli şuur sahibi olunamayacağı görüşünü savunmuştur²².

Mümtaz Turhan ise milleti kültür ve medeniyetçe ortak, uyum içerisinde olan en büyük toplumsal bütün olarak tanımlamıştır²³. Din, dil, tarih şuru, gelenekler, örf ve adetlerin bir kültürel grubu millet haline getirdiği tespitinde bulunmuştur. Ulus haline gelebilmek için önce o topluluğun milli bir devlet kurması sonrasında bir milli kültür inşa etmesi gerektiğine dikkat çekmiştir²⁴.

Sadri Maksudi Arsal'a göre milleti oluşturan unsurlar; Bir devlet çatısı altında yaşamak veya yaşanmış olması, nüfus, yurt birliği, bağımsızlık, dil birliği, örf ve adet birliği, ortak din, milli seciye ve milletin çoğunluğunun aynı ırktan olmasıdır²⁵. Ziya Gökalp'e göre millet irki, coğrafî, iradi veya siyasi bir zümre değildir. Millet, dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından müşterek olan yani aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşan topluluktur. Gökalp millet kavramını Türk köylüsünün "*dili dilime uyan, dini dinime uyan*" diyerek tarif ettiğini ifade etmiştir²⁶.

1876 Anayasasının sekizinci maddesiyle Osmanlı Devleti vatandaşları din veya mezhep ayrımı yapılmaksızın Osmanlı olarak tanımlanmıştır²⁷. Yapılan bu

20 Hilmi Ziya Ülken, *Millet...*, s. 178.

21 Erol Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 165.

22 Erol Güngör, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996, s. 78-79.

23 Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 40.

24 Aytekin Ersal, *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 330-331.

25 Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 68.

26 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 22.

27 Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu...*, s. 149.

tanımlamayla birlikte Avrupa kaynaklı milliyetçilik akımına Osmanlılık kimliğiyle cevap verilmek istenmiştir. Belirlenen bu üst kimlikle dağılmanın önüne geçilmeye çalışılmıştır²⁸. Balkan Savaşlarının ardından Rumeli’de yaşanan toprak kayıpları ise ülke içerisinde gayrimüslimlere karşı bir olumsuz tavrın gelişmesine sebebiyet vermiştir²⁹. İttihat ve Terakki Fırkası iktidarının son döneminde ise Türk Milliyetçiliği etkin konuma gelmiştir³⁰. Bu fikrin hâkim konuma gelmesinde gayrimüslimlerin ayaklanarak bağımsızlıklarını kazanması, Müslüman olan Arnavutların ve Arapların milliyetçilik düşüncesiyle hareket etmeye başlamaları etkili olmuştur³¹. Son çare olarak Türk nüfusun çoğunluğu teşkil ettiği yer olan Anadolu topraklarını koruma düşüncesi hâkim olmuştur³². Sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla birlikte ise devletin varlığı ülkenin bölünmez bütünlüğü üzerine bina edilmiştir³³. Avrupa’da ulus devletlerin ortaya çıkışı da Osmanlı Devleti’ni olumsuz yönde etkilemiştir. Fransa, Almanya ve İtalya bu konuda öncü olmuşlardır. Bu akım bilahare diğer Avrupa milletlerine sirayet etmiştir. Ardından Doğu Avrupa’ya ve dünya geneline yayılmıştır³⁴. Bu konuda Fransa ve Almanya örneklerine bakılabilir. Fransa’da ulus devlet sürecinde öncelikle eğitim reformuyla ortak bir Fransızca ve Fransa tarihi oluşturulmuştur. Böylece bir ulus inşa etmek hedeflenmiştir³⁵. Almanya’da ise ulus devlet isteği 1810’larda ortaya çıkmıştır. Bu ulus devlet ve milliyetçilik modelinde siyasal birlikten ziyade etnik ve kültürel birlik kurucu ve teşkil edici faktör olmuştur³⁶. Alman Milliyetçiliği 1871’den itibaren Almanya’da yaşayan azınlıkları Almanlara nazaran aşağı insan olarak değerlendirmiştir. Bu yönüyle ırkçı bir nitelik taşımaktadır³⁷.

Bu makalenin amacı Osmanlı meclisindeki millet tanımı tartışmalarını objektif ve bilimsel çerçevede ortaya koymak ve değerlendirmektir. Bu anlamda çalışma Meclis-i Mebusanda millet tanımı konusunda bir netlik var mıdır? Millet tanımı din ile ilişkilendirilmiş midir? Gayrimüslimler kendilerini nasıl tanımlamışlardır? Sorularına cevap

28 Şükrü Hanioglu, “Osmanlılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1390.

29 Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi* çev.: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 135.

30 Aytekin Ersal, *Türkiye’de Ulus...*, s. 158.

31 Şükrü Hanioglu, “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1394.

32 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen...*, s. 157-159.

33 Ayşe Kadioğlu, “Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları”, *Türkiye Günlüğü*, S. 75, 2003, s. 152.

34 Rıfat Aydın, “Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 1, 2018, s. 237.

35 Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, çev.: Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 105.

36 Ayşe Kadioğlu, “Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları”, s. 151-152.

37 Ayşe Kadioğlu, “Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği”, *Toplum ve Bilim*, S. 62, 1993, s. 105-106.

aramaktadır. Çalışmanın kapsamı ise sadece Osmanlı meclislerindeki millet tanımı tartışmaları ile sınırlıdır. Makalede ağırlıklı olarak zabıt ceridelerinden faydalanılmıştır. Bunun yanı sıra konuyla ilintili olarak gazetelerden, düstur ve araştırma eserlerden yararlanılmıştır. Meclis-i Mebusanın dönemleri çerçevesinde ve kronolojik sırayla konular ele alınmıştır. Ancak, ikinci devre Meclis-i Mebusan zabıtlarında millet tanımı ile ilgili herhangi bir tartışmaya rastlanmadığı için ikinci devreyi konu alan bir başlık açılmamıştır.

1. Birinci Devre Meclis-i Mebusanda Millet Tanımı Tartışmaları

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1889'da kurulmuş, aydınlar, öğrenciler ve özellikle gençmektepli subaylar arasında rağbet görmüştür. Zaman içerisinde Makedonya'daki³⁸ etkinliğini arttırmıştır³⁹. Eylül 1907'de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin İttihat ve Terakki teşkilatına katılması bu yapıyı kuvvetlendirmiştir. İsyanlar nedeniyle İmparatorluğun dağılma ihtimali, ekonomik şartların giderek kötüleşmesi, Avrupa'dakine benzer bir hürriyet ortamı arayışı, bütün unsurların parlamentoda temsil edilmesinin sorunları çözeceği ve Osmanlı birliğini kuvvetlendireceği düşüncesi cemiyete katılımın artmasına sebep olmuştur⁴⁰. Bununla birlikte 1908 yılında Reval şehrinde İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola arasındaki yapılan görüşmelerde Makedonya topraklarının İngiltere ve Rusya'nın müdahalesiyle Osmanlı Devleti'nden koparılacağı iddiaları⁴¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin harekete geçmesi için uygun bir zemin hazırlamıştır. Reval görüşmelerini İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri Sultan II. Abdülhamid yönetimine karşı propaganda aracı olarak kullanmıştır⁴². Enver, Eyüp Sabri ve Resneli Niyazi gibi cemiyet mensubu genç subaylar meşrutiyeti ilan ettirebilmek için dağa çıkmışlardır. Sultan II. Abdülhamid bu isyanı bastırmaya çalışmışsa da başarılı olamayınca 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilan etmiştir⁴³.

Meclis-i Mebusan seçimleri 1908 yılının Kasım-Aralık aylarında yapılmıştır. Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908 günü Sultanahmet'teki Adliye Nezareti binasında

38 Makedonya bölgesi Selanik, Kosova ve Manastır'dan oluşuyordu. Bu bölgede Arnavutlar, Yunanlılar, Ulahlar ve Türkler gibi birçok etnik grup birlikte yaşamaktaydı. Avrupa'nın da etkisiyle gelişen milliyetçilik burada diğer yerlere nazaran daha fazla soruna yol açmıştır. Gayrimüslim gruplarının yoğunlaşan milliyetçi hareketleri İttihat ve Terakki'nin bölgede örgütlenmesini ve taraftar bulmasını kolaylaştırmıştır. Bkz.: Eric Jan Zürcher, *Modernleşen...*, s. 107.

39 Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008, s. 33.

40 Bernard Lewis, *Modern...*, s. 278-279.

41 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen...*, s. 116.

42 Necmettin Alkan, "1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi", *Toplumsal Tarih*, S. 175, 2008, s. 52.

43 Aytekin Ersal, *Türkiye'de Ulus...*, s. 154-155.

açılmıştır⁴⁴. İttihat ve Terakki Fırkası iki yüz seksen milletvekilliği kazanmıştır. Bir milletvekili ise Ahrar Fırkası'ndan seçilmiştir⁴⁵. Bununla birlikte sonraki süreçte İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı oluşan tepkiler nedeniyle meclise bağımsız listelerden girenler ve İttihatçı karşıtı milletvekilleri, Ahrar Fırkası'na katılmış veya bu fırkayla birlikte hareket etmiştir⁴⁶. İki yüz seksen bir milletvekilinden yüz elli yedisi Türk, elli dördü Arap, yirmi beşi Arnavut, yirmi ikisi Rum, onu Ermeni, dokuzu Slav, dördü de Yahudi'dir⁴⁷. Bu meclis ilk toplantısını 17 Aralık 1908'de yapmıştır. Birinci Devre Meclis-i Mebusan toplantıları 18 Ocak 1912'ye kadar devam etmiştir⁴⁸.

Meclisin açılmasından sonra millet tanımı ve ismi meselesi milletvekilleri tarafından tartışılmış, görüşlerine göre beyanatlarda ve önerilerde bulunmuşlardır. Örneğin; 31 Aralık 1908'de Mecliste Girit Meselesi⁴⁹ konuşulurken millet meselesi gündeme gelmiştir. Milletvekilleri etnik kimliklerini bir kenara bırakarak Osmanlı olduklarını vurgulama ihtiyacı duymuşlardır. Edirne Milletvekili Doktor Rıza Tevfik Bey, kendisini Osmanlı ve "kısmen Türk" olarak tanımlamıştır. O, Hristiyan milletvekillerini de Osmanlı milletinden olduklarını hatırlatmış, Girit'te Osmanlı haklarını savunmak konusunda Müslümanlardan geri kalmayacakları inancını dile getirmiştir. Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey de Türk, Hristiyan gibi aidiyetlerden bahsedilmesine karşı çıkarak herkesin Osmanlı kimliği altında birleştiğine dikkati çekmiştir. Rum kökenli İstanbul Milletvekili Kozmide Efendi de kendisini Osmanlı olarak gördüğünü vurgulamıştır⁵⁰.

44 Kenan Olgun, "Osmanlı Meclisi Mebusan Binası Çırağan Sarayı'nın Yanması ve Yankıları", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 13, 2007, s. 116.

45 Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı...*, s. 68.

46 Fatih Mehmet Sancaktar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2021, s. 77.

47 Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı...*, s. 102-103.

48 Feroz Ahmad, Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5, 2012, s. 245.

49 Yunanistan'ın kurulmasının ardından Girit'in ilhak edilmesi amacıyla yoğun bir propaganda başlatılmıştır. Bu propagandaların etkisiyle adadaki Rumlar birçok kez isyan etmiştir. Bu isyanların sonucunda İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın isteğiyle 18 Aralık 1897'de Girit'te muhtariyet ilan edilmiştir. Osmanlı hakimiyetinde kalan Girit'e Yunan Kralı'nın oğlu Prens George vali olarak tayin edilmiştir. Bkz.: Serap Toprak, "Megali İdea'ya Bir Örnek: Girit", *Journal of the Human and Social Science Researches*, C. 1, S. 1, 2012, s. 135-136. Adadaki Türkler bu muhtariyet kararından sonra da çeşitli zulümlere uğramış ve göç etmek zorunda kalmışlardır. Girit'teki sorunlar çözülmemiş ve nihayetinde 1913 Londra Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti, Girit üzerindeki haklarını büyük devletlere bırakmıştır. Bu gelişmeden kısa bir süre sonra 14 Aralık 1913'te Yunan Kralı, Girit Adası'nın Yunanistan'a katıldığını duyurmuştur. Bkz.: Ayşe Nühket Adıyeko, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 296-297.

50 Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre (D):1, Cilt (C):1, İltima (İ):1, İnikat (İN): 8, Tarih (T): 31.12.1908, s. 92-93.

Hicaz Demiryolu inşaatının ikmali için neler yapıldığı hususunda Suriye Milletvekilleri Aclani Mehmed ve Süleyman El Baruni'nin istizah takrirlerinin görüşülmesi sırasında da dolaylı olarak Osmanlılığa değinilmiştir. Serfice Milletvekili Boşo Efendi, Hamidiye ismi de verilmiş olan Hicaz Demiryolu'nun sadece Müslümanlara ait olarak yansıtılmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir. O'na göre demiryolu sadece Müslümanların faydalanması için yapılmamıştır, Osmanlı milletinin tamamı için inşa edilmiştir. Bu vesileyle de bütün unsurların Osmanlı ismi altında birleşmesini sağlamak gerekir. Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey de aynı görüşü savunarak ülkede yapılan her şeyin Osmanlı milletinin yararına olduğunu öne sürmüştür⁵¹.

Bilindiği gibi Hicaz Demiryolu, Sultan II. Abdülhamit'in İslamcılık politikasının sembolü gibidir. Demiryolunun inşa amaçlarından ilki Müslümanların hac vazifesini kolaylaştırmaktır. Bunun yanı sıra bölgeye ve hatta Yemen'e asker sevkinin rahat bir şekilde yapılması⁵², iktisadi açıdan kalkınmanın temini, ticari faaliyetlerin geliştirilmesi, ekonomik canlılıkla birlikte şehirleşmenin hızlanacağı beklentisi mevcuttu⁵³.

Meclis-i Mebusanda Rumeli vilayetindeki asayiş sorunu tartışılırken de Osmanlılık hususunda tartışmalar yaşanmıştır. Serfice Milletvekili Yorgi Boşo Efendi, Osmanlı ismi altında birlik oluşturmaya çalıştıkları halde Bulgar, Rum, Türk, Sırp ve Ulahların⁵⁴ zaman zaman birbirlerinin aleyhinde faaliyetlerde bulduklarına değinmiştir⁵⁵. Kendisinin Rum olduğu halde Osmanlı kimliği içinde var olmaktan yana bir sıkıntısının olmadığını belirtmiştir. Rumluğun, Osmanlılıkta birleştiğini, Osmanlılığa gelen zararın Rumluğa da geldiğini söylemiştir. Diğer unsurlar gibi Rumların da komitacılık faaliyetlerinin meşrutiyetin ilanına katkı sağladığını iddia etmiştir⁵⁶. Bulgar kökenli Manastır Milletvekili Pançe Doref Efendi ise Yorgi Boşo Efendinin Osmanlı Devleti'nin

51 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1 İN: 16, T: 21.01.1909, s. 278.

52 Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul, 1994, s. 44.

53 Ufuk Gülsoy-William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 441-445.

54 Teselyalılar, Makedonlar, Antik Trakyalı, Epirler ve İlirlerin Latinleşmesi sonucu ortaya çıkan bir millet olarak kabul edilirler. Balkanlardaki Romalıların soyundan geldikleri de iddia edilmektedir. Rumence ile akraba dil olan Ulahça konuşurlar. Ulahlar, Aromani olarak da adlandırılmaktadırlar. Bkz.: Mucize Ünlü-Ahmet Yadi "II. Abdülhamid Döneminde Ulahların İstihdamına Dair", *History Studies*, C. 10, S. 10, 2018. s. 267-268.

55 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 21, T: 01.02.1909, s. 407-408.

56 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 21, T: 01.02.1909, s. 407. Yorgi Boşo Efendi'nin bu sözleri mensup olduğu milleti ön plana çıkarmak için söylediği anlaşılmaktadır. Boşo Efendi, Meşrutiyetin ilanına Rumların da katkı sağladığına dikkat çekmek istemiştir. Zürcher'e göre de Makedonya'daki Rum, Bulgar ve Sırp çetelerinin faaliyetleri mevcut düzeni sarstığı ve kaos ortamı yarattığı için Meşrutiyetin ilanında etkili olmuştur. Eric Jan Zürcher, *Modernleşen....*, s. 115-116.

Rumlukla ikiz olduğu iddiasına karşı çıkararak Osmanlılığa vurgu yapmış, ne Rumlukla ne de Türklükle ikiz olmadığı görüşünü savunmuştur⁵⁷.

Rumeli Vilayeti'ndeki asayiş sorunu üzerine tartışmalar sonraki tarihlerde de devam etmiştir. Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Bey, bütün etnik grupların Osmanlı ismi altında birleşmeyi kabul ettikleri takdirde sorunların biteceği inancını dile getirmiştir. Ona göre milletvekillerinin meclis kürsüsünden etnik kimlikleriyle alakalı konuları gündeme getirmeleri çözümsüzlüğün ana kaynağıdır. Milletvekilleri etnik kimliği konu alan beyanlardan uzak durmalıdırlar⁵⁸. Yusuf Kemal Bey'in etnik tartışmaların Osmanlılık bilincini zayıflatabileceği endişesini taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak bilindiği üzere meşrutiyetin ilan gerekçesi bütün unsurların problemlerini buraya taşıyarak çözüm bulmalarıdır. Diğer bir ifadeyle kendilerine koruyucu ülke aramalarının önüne geçmektedir. Bu sebeple bütün milletvekilleri mensup oldukları unsurun sorunlarını meclis gündemine taşımışlardır.

İstanbul Milletvekili Ahmet Nesimi Bey de Yusuf Kemal Bey'in görüşlerini desteklemiştir. Nesimi Bey, Osmanlılık üst kimliğinin yayılması için çaba gösterilmesini de istemiştir⁵⁹. Görüce Milletvekili Filip Mise Efendi ise kendisi de dahil olmak üzere Ulahların Osmanlı olduğunu vurgulamıştır. Ulahların Osmanlı olmakla gurur duyduklarını ve tarihten beri Türklerle birlikte hareket ettiklerini söylemiştir⁶⁰. Mise Efendi, Ulahların aksine Rumların, Osmanlı devletinden ayrılmaya ve yeni bir yapı kurmaya çalıştıkları iddiasında bulunmuştur. O, Rumların Osmanlı kimliği altında yaşamayı istemedikleri düşüncesindedir. Girit'in muhafazası için yapılan mitinglere de Rumların katılmadığını⁶¹ beyan etmiştir⁶². Bu görüşlerini desteklemek amacıyla Osmanlı vatandaşları Rum tüccarlarının mağazalarındaki tabelalarında Yunan renklerini kullandıkları iddiasında da bulunmuştur⁶³.

57 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 21, T: 01.02.1909, s. 428.

58 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 22, T: 03.02.1909, s. 438.

59 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 22, T: 03.02.1909, s. 439.

60 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 22, T: 03.02.1909, s. 447-448.

61 İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi, Girit hakkında yabancı devletlere bir beyanname gönderilmesini kararlaştırmış ve bu beyannamenin muhtelif unsurlar tarafından da imzalanmasını talep etmiştir. Beyannameye Selanik Rum Kulübü yöneticileri meselenin hükümet ve meclisi ilgilendirdiğini belirterek imza atmamışlardır. Diğer yandan Makedonya'daki Bulgar Komitacılar Sandanski ise yayınladığı beyanname Yunanistan'la olası bir savaş durumunda Bulgarların Osmanlı'nın yanında savaşa katılması gerektiğini belirtmiştir. Yunanlıların Osmanlı Devleti'nde mutlakiyet rejiminin geri gelmesi için uğraş verdiğini iddia etmiştir. Bkz.: Özer Özbozdağı, "Yunanistan'ın Girit'i İlhak Çabalarına Osmanlı Makedonyası'nda Tepkiler (1909-1911)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 37, S. 2, 2002, s. 581-583.

62 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 22, T: 03.02.1909, s. 449. Fatih Sancaktar da Yunan Boykotu adlı eserinde yapılan mitinglere Osmanlı vatandaşları Rumlardan katılımın çok az olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Bkz.: Fatih M. Sancaktar, *Hiss-i Milliden Harb-i İktisadiye Yunan Boykotu (1909-1911)*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul, 2012, s. 13-16.

63 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 22, T: 03.02.1909, s. 449-450.

Mise Efendi'nin sözleri Rum kökenli milletvekillerini kızdırmıştır. Manastır Milletvekili Tarayan Nali, Mise'nin Türkçe bilmediğini iddia etmiştir. Filip Mise, Türkçe bildiğini ve Osmanlı olduğunu tekraren vurgulamıştır. Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa tartışmalara son vererek Osmanlılığı vurgu yapmış, birleştirici bir dil kullanarak düzenlenen mitinglere Osmanlı vatandaşlarından her kesimin katıldığını söylemiştir⁶⁴.

Oysa 1876 Anayasasının 68'inci maddesinde Türkçe bilmeyenlerin milletvekili seçilemeyeceği ifadesi yer almaktadır⁶⁵. Meclise seçilen bazı gayrimüslim mebusların kendilerini ifade zorlandıkları görülmektedir. Bu durum onların hiç Türkçe bilmedikleri anlamına gelmez. Türkçe konuşmada yetersiz kaldıkları şeklinde değerlendirilebilir.

Diğer taraftan Osmanlılık tartışmaları resmi isimlendirmeler için de söz konusu olmuştur. Taşlıca Milletvekili Ali Vasfi ve Selanik Milletvekili Rahmi Bey, Meclisi Vükela kararıyla kullanılmaya başlayan Ordu-yı Hümayun tabiri yerine eskisi gibi Ordu-yı Osmani tabirinin kullanılmaya devam edilmesi yönünde meclise takrir sunmuşlardır. Takrirden Osmanlı yerine Hümayun kelimesinin tercih edilmesi eleştirilmiştir. Osmanlı olmakla iftihar ettikleri de metinde yer almıştır. Ali Vasfi ve Rahmi Bey, bu takrirle ordunun milletin ordusu olduğunu vurgulamak istemişlerdir. Bilahare Selanik mebusu Rahmi Bey'in fikrini değiştirdiği ve meclis gündemini bu meseleyle meşgul etmek istemediği anlaşılmıştır. O, konuşmasında iki isim arasında fark olmadığını, konunun tartışılmasını anlamsız bulduğunu beyan etmiştir. Takrir oylamaya sunulmuş ve ardından reddedilmiştir⁶⁶. Aslında söz konusu takrirden ince bir anlam farklılığı vardır. Ordu-yı Hümayun denilince padişahın ordusu anlaşılırken Ordu-yı Osmani ifadesinden Osmanlı milletinin ordusu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin çeşitli etnik unsurları bünyesinde barındırması, gayri Türk yöreler halkının dilinden anlayan memurlar tayin edilmesi tartışmalarına yol açmıştır. Bağdat Milletvekili Esseyit Mustafa Nuri Efendi, meclise sunduğu takrirden Bağdat vilayetinde bulunan Divaniye Sancağına atanacak memurların bulunduğu bölgenin lisanını bilen kişiler olmasını talep etmiştir. Konya Milletvekili Mehmet Vehbi Efendi takriri desteklemiş, yerel dilleri bilen memurların yetiştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. O, Osmanlı Milletinin Türk, Kürt, Arnavut ve Arap gibi birçok farklı etnik gruptan oluştuğu, memurların görev alacakları bölgelerin dilini bilmelerinin hükümet ile halk arasındaki ilişkiyi kuvvetlendireceği inancındadır. Vehbi Efendi, takririn kanunlaşması için encümene havale

64 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 22, T: 03.02.1909, s. 449-450.

65 Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı...*, s. 56.

66 MMZC, D: 1, C: 1, İ: 1, İN: 33, T: 22.02.1909, s. 791.

edilmesini de önermiştir. Kırkkilise Milletvekili Mustafa Arif Bey ise resmi dilin lisan-ı Osmanî olduğunu hatırlatarak bu yönde bir isteğin dikkate alınamayacağı görüşünü savunmuştur. Sonuçta Esseyit Mustafa Nuri Efendi tarafından verilen bu taktir oylamaya sunulmuş ve reddedilmiştir⁶⁷. Esseyit Mustafa Nuri Efendi'nin dolaylı olarak Arap kökenli memurların görevlendirilmesini istediği anlaşılmaktadır. Milliyet fark etmeksizin herkesin Osmanlı olarak adlandırılmasına rağmen kimi milletvekillerinin Esseyit Mustafa Nuri Efendi örneğindeki gibi kendi milliyetinin çıkarlarını gözettiği düşünülebilir.

Adana Ermeni Olayları⁶⁸ ile alakalı meclisteki tartışmalarda da söz dolaylı olarak millet meselesine gelmiştir. Biga Milletvekili Arif İsmet Bey, bütün unsurların Osmanlı ismi altında birleşeceklerine dair birbirlerine söz verdiklerini hatırlatmıştır. Etnik grupların birbirlerine destek olmaları gerekirken, aksi yönünde gelişen hadiselerin üzüntüye sebebiyet verdiğini belirtmiştir⁶⁹. Tekfurdağı Milletvekili Adil Bey de meseleye milliyet esasından bakılmaması yönünde görüş beyan etmiştir. Ona göre bir katliam yaşanmıştır, milliyeti fark etmeksizin failleri aynı derecede suçludur⁷⁰.

Ermeni kökenli mebuslardan İstanbul Milletvekili Zehrap Efendi Ermenilerin Osmanlılık bünyesi içinde olmaktan rahatsızlık duymadıklarını, bu yüzden Türkleri katletmek için harekete giriştiklerine inanmadığını söylemiştir. Ona göre olaylar sırasında Ermenilerin kiliseyi bir kale gibi kullandıkları iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır⁷¹. Erzurum Milletvekili Varteks Efendi ise öldürülenlerin ağırlıklı olarak Hristiyanlar olması hasebiyle meselenin milletvekilleri tarafından yeterince ciddiye alınmadığı iddiasını dile getirmiştir. Buna karşılık Meclis Başkanı Osmanlı çatısı altında İslam veya Hristiyan ayrımı yapılmadığı uyarısında bulunmuştur⁷².

67 MMZC, D: 1, C: 2, İ: 1, İN: 39, T: 10.03.1909, s. 228.

68 Adana Ermeni Olayları şehirde 9 Nisan 1909 tarihinde iki Müslüman gencin bir Ermeni tarafından öldürülmesi üzerine başlamıştır. Ermeniler de önceden bir Ermeni öldüren Müslümanın kendilerine teslim edilmesini istemişlerdir. Akabinde Ermenilerden biri İmamzade Nuri Efendi adında birini öldürmüştür. Bu olay kargaşanın artmasına sebebiyet vermiştir. Hükümetin bölgede yeterince askeri gücünün olmaması nedeniyle kargaşa büyümüştür. Bu hadise yaşanmadan evvel Ermeni murahhası Muşeg Efendi, Ermenilere vergi vermemeleri ve askerlik bedeli ödememeleri gibi telkin ve tahriklerde bulunmuştur. Bkz.: Yusuf Sarımay, Recep Karacakaya, *1909 Adana Ermeni Olayları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 19-21. Olayların ardından Mısır'a kaçan Muşeg Efendi'ye gıyaben idam cezası verilmiştir. Adana Olayları sonucunda Müslümanlardan bin dokuz yüz yirmi dört kişi ölmüş beş yüz otuz üç kişi yaralanmıştır. Gayrimüslimlerden ise bin dört yüz elli beş kişi ölmüş üç yüz seksen iki kişi yaralanmıştır. Bkz.: Yusuf Sarımay, Recep Karacakaya, *1909 Adana...*, s. 70. Adana Valisi Cemal Paşa'nın ifadesine göre 1 Ermeni idam edilmiş, 30'u Adana'da 17'si Erzin'de olmak üzere toplam 47 Müslüman idam edilmiştir. Bkz.: Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 230.

69 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 1, İN: 63, T: 03.02.1909, s. 109.

70 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 1, İN: 63, T: 03.02.1909, s. 131.

71 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 1, İN: 63, T: 03.02.1909, s. 130.

72 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 1, İN: 63, T: 03.02.1909, s. 132.

Rum kökenli mebuslardan İzmir Milletvekili Aristidi Paşa, ülkede derin üzüntüye yol açan bu gelişmelerin milliyet mecrasına taşınmasını doğru bulmamıştır. Bütün etnik kimliklerin, Osmanlı milletinin bir parçası olduğunu tekraren vurgulamıştır. Osmanlı tarihi boyunca Müslümanların ve Hristiyanların yüzyıllardır huzur içinde yaşadıklarını hatırlatmıştır. Adana Olaylarının bütün Osmanlı milleti nezdinde acıya sebebiyet verdiğini söylemiştir. O, olayları çıkaranların Müslümanlar olmadığı kanaatini dile getirmiştir. Ancak kesin bir sonuca ulaşabilmek için inceleme yapılmasını önermiştir. Aristidi Paşa'nın konuşması Türk kökenli milletvekilleri tarafından desteklenmiştir. Edirne Milletvekili Rıza Tefvik Bey, Aristidi Paşa'nın sözlerinin alkışlanması gerekliliğini dile getirmiştir⁷³. Görüldüğü üzere Adana Olayları nedeniyle yapılan tartışmalarda mebuslar genellikle mensup oldukları etnik kökene göre bir yaklaşım göstermişlerdir.

Selanik vilayeti içerisinde bulunan Praviçta kasabasının Şabaniye mahallesi halkı kendilerinin resmi kayıtlarda Kıpti⁷⁴ ve Çingene olarak yer almasından duydukları rahatsızlığı Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na bir telgrafla iletmışlerdir. Bu kayıtların değiştirilerek kendilerinin “Müslüman” şeklinde kaydedilmelerini talep etmişlerdir. Telgrafta askerlik yaptıklarına da değinmişlerdir⁷⁵. Bu telgraf üzerine söz alan Kırkkilise Mebusu Emrullah Efendi, hiçbir kavim için hakaretamiz kelimeler kullanılmayacağını söylemiştir. Musul Milletvekili Ali Fazıl Efendi, Osmanlı ülkesinde Hristiyan ve Müslüman olmak üzere iki türlü Kıpti bulunduğuna işaret etmiştir. O, “Kıpti” kelimesi yerine Müslüman olanlar için “İslam”, Hristiyan olanlar için ise “Gayrimüslim” ifadesinin kullanılması önerisinde bulunmuştur⁷⁶. Aynı şekilde İstanbul Milletvekili Asım Efendi, bu kişiler kendilerinin Kıpti olarak tanımlanmasını istemiyorlarsa taleplerinin

73 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 1, İN: 63, T: 03.02.1909, s. 133-134.

74 Osmanlı Devleti'nde Kıptiler, Müslüman veya Gayrimüslim tebaanın dışında üçüncü bir nüfus grubunu teşkil etmiştir. Yalnızca Müslüman olmayanlardan alınan cizye vergisi Kıpti olarak adlandırılan gruptan da alınmıştır. Bkz.: Egemen Yılığür, “Tek Parti Döneminde “Kıpti” Nüfusun İskanı ve Vatandaşlığa Kabulü Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 12, 2015, s. 35. Anayasal açıdan ise tüm dini ve millî gruplar Osmanlı olarak adlandırılmıştır. Bkz.: Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu...*, s. 149. Türkiye Cumhuriyeti döneminde 31 Mayıs 1926 yılında çıkarılan İskân Kanunu'nun beşinci maddesine göre “*Türk tabiiyetinde bulunan Çingeneler, münasip mahalde ikamet ettireceği gibi ecnebi tabiiyetinde bulunanlar da hudut dışılarına çıkarılırlar*” Ayrıca yine kanunun ikinci maddesinde Türk harsına dahil olmayanlar, frengiler, cüzam hastaları, cinayetle mahkum olanlar, anarşistler, casuslar, memleket haricine çıkarılmış olanlar ve bunlara dahil olarak Çingenelerin vatandaşlığa kabul edilmeyecekleri belirtilmiştir. Bkz.: *Düster VII* (Üçüncü Tertip), Ankara, 1944, s. 1441. 14 Haziran 1934 tarihli İskân Kanununun bu kez dördüncü maddesinde yine Çingenelerin vatandaşlığa kabul edilmeyeceği ifadesi yer almıştır. Dokuzuncu maddede ise Türk vatandaşı olan gezginci Çingeneleri ve Türk kültürüne bağlı olmayan göçebelerin toplu olmamak kaydıyla Türk kültürlü kasaba ve köylere dağıtmaya, casusluk ettiklerinden şüphe duyulanları sınırdan uzaklaştırmaya, ecnebi tebaası gezginci Çingeneleri ve Türk kültürüne bağlı olmayan göçebeleri millî sınırların dışına çıkarmaya İçişleri Bakanının yetkisinin olduğu vurgulanmıştır. Bkz.: *Düster XV* (Üçüncü Tertip), Ankara, 1955, s. 461-463.

75 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 1, İN: 86, T: 05.06.1909, s. 122.

76 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 1, İN: 86, T: 05.06.1909, s. 123.

dikkate alınmasını istemiştir⁷⁷. Bursa Milletvekili Mustafa Efendi de benzer görüşleri savunmuştur. İpek Milletvekili Hafız İbrahim Efendi ise Kıptilerin yaratılış açısından diğer milletlerden farklı olmadıkları, Osmanlı yasaları önünde de diğer bütün unsurlarla aynı haklara sahip olduklarını vurgulamıştır. Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey Kıptilerin de Osmanlı olduğunu hatırlatmıştır. Aynı görüşü savunan Abdülaziz Mecdi Efendi'ye göre de Kıptileri dışlamak Kanun-ı Esasi'ye aykırıdır⁷⁸.

Buna karşılık Taşlıca Milletvekili Ali Vasfi Bey ise Kıpti kelimesinin kaldırılmasına karşı olduğunu, onların dünyaya Çingene olarak geldiğini belirtmiştir. Orduda da onlara onbaşılıktan yüksek bir rütbenin verilmediğine değinmiştir. O, Kıptilerin isimleri değişse de ahlaklarının değişmeyeceği görüşünü savunmuştur. Serfice Milletvekili Yorgo Boşo Efendi de Vasfi Bey'i desteklemiştir. O, bir mahallenin isteği üzerine "Kıpti" lafzının kaldırılmayacağını, isim değiştirilse bile Kıptilerin Çingeneliklerinden vazgeçmeyeceğini iddia etmiştir. Yorgo Boşo'ya göre bu müracaat da yanlış yere yapılmıştır. Müslüman olduklarını iddia ediyorlarsa Meclis-i Mebusana değil, Bab-ı Meşihat'e başvurmalıdırlar⁷⁹. Bütün bu görüşmeler neticesinde Selanik vilayeti Praviçta kasabasının Şabaniye mahallesi ahalisinin gönderdiği bu telgraftaki talepler Sadrazamlık makamına havale edilmiştir⁸⁰.

Tahsil-i Emval Kanunu⁸¹ görüşmeleri sırasında da söz dolaylı olarak millet meselesine gelmiştir. Sivas Milletvekili Nazaret Dagavaryan Efendi, şimdiye kadar Türkiye halkının "millet-i hâkime"⁸², yani Müslümanlar ile hüküm altında bulunan gayrimüslimlerden oluştuğunu belirtmiştir. O, meşrutiyetin ilanı ile birlikte bu ayrımcı yaklaşıma son verilerek ülkeye Türkiye yerine Saltanat-ı Osmaniye denildiği düşüncesindedir. Artık ülkenin sahibinin sadece Müslüman-Gayrimüslim bütün Osmanlı tebaası olduğunu dile getirmiştir. Buna karşılık Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey, millet-i hâkime gibi ayırım yaratacak sıfatlar kullanılmamasını istemiştir⁸³. Oysa Dagavaryan Efendi'nin sözlerinin

77 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 1, İN: 86, T: 05.06.1909, s. 125.

78 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 1, İN: 86, T: 05.06.1909, s. 123.

79 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 1, İN: 86, T: 05.06.1909, s. 124.

80 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 1, İN: 86, T: 05.06.1909, s. 125.

81 Tahsil-i Emval Kanunu, emlak, gelir ve arazi vergileri ile mukataa-yı zemin ve temettü, arazi-yı miriye için ödenecek aşar vergisi bedellerinin ödenme usul ve şekillerini konu edinmektedir. Bkz.: Yasemin Zahide Erol, "Osmanlı Devleti'nde Tahsili Emval Nizamnameleri ve Tahsilat Usulü", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 41, S. 71, 2002, s. 440.

82 Millet-i Hâkime kavramı, Osmanlı Devleti içerisinde siyasi gücü elinde bulunduran Türk ve Müslüman topluluğunu tanımlamak için kullanılmıştır. Tanzimattan itibaren başlayan süreçle birlikte bu dini sınıflandırma yerini Müslüman veya Gayrimüslimleri tek bir çatı altında toplayan Osmanlılık tanımına bırakmıştır. Bkz.: Fahri Yetim, "II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: "Millet-i Hâkime" Düşüncesi ve Etkileri, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, 2008, s. 74.

83 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 1, İN: 94, T: 16.06.1909, s. 426-427.

aksine Osmanlı yerine Türkiye ifadesinin II. Meşrutiyet sonrasında daha yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir.

19 Temmuz 1909'da Cemiyetler Kanunu görüşmeleri sırasında milliyet meselesi hususunda tartışmalar yaşanmıştır. Yirmi bir madde olarak hazırlanan bu kanun 19 Haziran 1909 tarihinde mecliste müzakere edilmeye başlanmıştır. İki gün boyunca müzakereler sürmüştür⁸⁴. Önerilen kanunun dördüncü maddesi kavmiyet esasına göre siyasi cemiyetlerin teşkilini yasaklıyordu⁸⁵. Kanun hakkında söz alan İstanbul Milletvekili Kozmide Efendi, kanun teklifinin aleyhinde konuşmuştur. O, bu kanunun kişilerin kavmiyetini korumasını engelleyeceği iddiasında bulunmuştur. Kavim esasına göre cemiyet kurulmasının ayrılık oluşturmayacağını, Müslümanların camiye, Hristiyanların ise kiliseye gitmesi nedeniyle zaten bir farklılaşmanın var olduğunu dile getirmiştir. Kozmide Efendi, Osmanlı bünyesinde bulunan etnik grupların birbirlerinin dilini bilmediğini, bu nedenle aynı dili konuşan aynı kavme mensup olan kişilerin bir araya gelebileceği kavim esaslı cemiyetlerin kurulması gerektiği düşüncesini dile getirmiştir. O, kişilerin kendi kavmini, lisanını terk etmeden de Osmanlılığa bağlılığını sürdürebilecekleri görüşünü savunmuştur⁸⁶.

Serfice Milletvekili Yorgo Boşo Efendi, Kozmide Efendi'yi destekleyen sözler sarf etmiştir. Boşo Efendi'ye göre etnik unsurların kendi adlarıyla cemiyet kurmaları doğal karşılanmalıdır. Zira cemiyetler Osmanlı aidiyetinin bir yansıması olacaktır. Kavmiyeti muhafaza etmek Osmanlılığa engel teşkil etmeyecektir. Osmanlı olmak kalp ve bilinç ile ilgilidir. Yorgo Boşo, gayrimüslimlerin anayasada "*devletin dini İslam'dır*" ibaresi altında yaşamak zorunda bırakılmalarını ise eleştirmiştir. Bu gidişle Ohannes, Pançef, Yorgi gibi isimlerin de değiştirilmesinin gündeme gelebileceği endişesini de taşımıştır⁸⁷. Manastır Milletvekili Trayan Nali Efendi de benzer görüşlere sahiptir. Ona göre Türk, Kürt, Arap, Sırp, Ulah vb. kavimlerin hepsi Osmanlı birliğini meydana getirmektedir. Osmanlı milleti çatısı altında yaşamayı kalben istedikleri için kavim adlarıyla cemiyet teşkil etmenin zararı olmayacağı düşüncesini dile getirmiştir⁸⁸.

Erzurum Milletvekili Ohannes Varteks Efendi de kanun teklifinin aleyhinde konuşmuştur. Varteks Efendi'ye göre milliyet mefhumu hiçbir vakit ortadan

84 Zehra Arslan, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 11, 2010, s. 58.

85 *MMZC*, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 114, T: 19.07.1909, s. 437.

86 *MMZC*, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 114, T: 19.07.1909, s. 441.

87 *MMZC*, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 114, T: 19.07.1909, s. 439.

88 *MMZC*, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 114, T: 19.07.1909, s. 440.

kaldırılmayacaktır. Kanunun yürürlüğe girmesi halinde bir Rum'un veya Ermeni'nin açıktan açığa kavmiyetini söylemesi imkânı kalmayacaktır. Kavmiyet esasına göre cemiyet teşkiline izin verilmezse tek bir millet olarak yaşama ideali zarar görecektir. Sonuç olarak Varteks Efendi, milliyetçiliği benimsemediğini, Osmanlılık fikrini desteklediğini açıklamıştır. Onun açısından kendi görüşlerinin dayanağı Ermeni olmasıyla ilgili değildir. Bu madde kanunlaşacak olursa Osmanlı toplumunu ayrıştıracığı endişesini taşıyordu. O, “*Sizden ziyade Türk'üm ve Türk'ten ziyade Türk'üm.*” sözleriyle Osmanlılığa bağlılığını ortaya koymaya çalışmıştır⁸⁹.

Siroz Milletvekili Bulgar Hristo Dalçef Efendi ise hükümetin bu maddeyle birlikte etnik grupları Osmanlılaştırmaya çalıştığını söylemiştir. Kanunlar sayesinde etnik gruplar arasında birlik oluşturulduğunun dünyada görülmediğini iddia etmiştir. O, bu kanunla hükümetin lisanları ortadan kaldırmak ve etnik grupları Türkleştirmek gayesinde olabileceğini de ihtimal dâhilinde görmüştür. Aslında Dalçef Efendinin Osmanlılaştırmadan bahsederken de kastettiği şeyin Türkleştirme olduğu açıktır⁹⁰.

İzmir Vekili Karolidi Efendi ise kavmiyet isimleriyle cemiyet meydana getirmenin zararı olmayacağı görüşündedir. Devlet-i Aliye'yi Türk unsurunun kurduğunu, bununla birlikte diğer kavimlerin de devleti daha iyi hale getirmek için çaba gösterdiğini belirtmiştir. Osmanlılığın tek bir etnik unsurdan meydana gelmediğini, terakkinin ancak diğer etnik grupların katkısı ile sağlanabileceği görüşünü savunmuştur. O, Devlet-i Osmaniye mevcut olmasaydı bu tarz bir devletin kurulmasını Allah'tan isteyeceklerini söylemiştir. Osmanlılığın bir güneş, etrafındaki yıldızların da bu etnik unsurlar olduğu yorumunda bulunmuştur. Bu nedenle kişilerin etnik kimliklerini bir kenara bırakmadan Osmanlı milleti namı altında varlığını sürdürebilecekleri görüşünü savunmuştur⁹¹.

Yahudi kökenli Selanik Milletvekili Emanuel Karasu da kanunun aleyhinde söz almıştır. O, tarafsızmış gibi görünerek tartışmaların kavmiyet meselesi etrafında düğümlendiğini, bir taraf maddeyi savunurken, diğer tarafın bu maddeyle hürriyetin tehlikeye gireceği endişesiyle reddi için uğraş verdiği yorumunda bulunmuştur. Bütün unsurların Osmanlılık adı altında yaşamak istediğini fakat bu maddenin kabul edilmesi halinde birliğin zarar göreceğini söylemiştir⁹². Hama Milletvekili Abdülhamit Zehravi Efendi ise bu maddenin etnik grupları zan altında bıraktığını iddia etmiştir. Unutturulmaya çalışılsa da insanların kavimlerini unutmayacaklarını belirtmiştir. Niğde Milletvekili

89 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 446-447.

90 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 448.

91 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 453.

92 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 463.

Muhittin Efendi araya girerek “*Kavmiyetini unutursa o adam değildir*” uyarısında bulunmuştur⁹³.

Kanun teklifi hakkında Dâhiliye Nezareti adına Müsteşar Adil Bey, açıklamada bulunmuştur. O, yasanın hazırlanma amacının lisanları veya kavmiyetleri ortadan kaldırmak olmadığını⁹⁴, mevcut yasalara göre kişilerin kavmiyetini muhafaza etmesini engelleyecek bir durumun bulunmadığını hatırlatmıştır. Fakat O, kavmiyet esası üzerine cemiyet kurulmasının sakıncalı olacağını, Osmanlı birliğinin zedeleneceğini söylemiştir. Ona göre bir kavmi temsilen kurulan cemiyetler sadece kavmini düşünüp memleketin faydasını gözetmeyecektir. Osmanlı milletinin birçok farklı unsuru bünyesinde bulundurduğu göz önüne alınırsa, kavmiyet esaslı cemiyetler bu unsurlar arasındaki birliği bozacaktır⁹⁵. Kengiri Milletvekili Tefik Efendi, etnik gruplar arasında iletişimin zayıf olması nedeniyle birliğin tam manasıyla kurulmadığını, bu yüzden kavim esasına göre cemiyetler teşkil edilmesinin Osmanlı birliğini sıkıntıya sokacağı görüşünü savunmuştur⁹⁶.

Gümölcine Milletvekili İsmail Bey ise hükümetin bu kanunla kavmiyet isimlerini ortadan kaldırmak gibi bir niyeti taşımadığı düşüncesini dile getirmiştir. Ona göre söz konusu kanun teklifi Osmanlı çatısı altında yaşayan etnik grupların milliyet esası ile hareket ederek siyasi hedefler peşinde koşmasına manidir, ancak çeşitli etnik unsurların kendi lisanlarını muhafazası için cemiyet teşkilini engelleyici nitelikte de değildir⁹⁷. Muş Milletvekili İlyas Sami Efendi de Cemiyetler Kanunu’nu desteklemiştir. O, bu kanunla Osmanlı ismi altında yaşayan etnik grupların siyasi hevesler peşinde koşmalarının engelleneceğini ön görmüştür⁹⁸. Sinop Vekili Hasan Fehmi Bey de kanunun lehinde konuşanlardandır⁹⁹.

İki günlük görüşmeler değerlendirildiğinde tartışmaların etnik meseleler etrafında yaşandığı görülmüştür. Tartışmalarda bir taraf etnik kimliklerin korunmasıyla birlikte Osmanlılık, diğer taraf ise etnik kimliklere yok saymadan Osmanlı milleti inşasını öne çıkarılmıştır. Nihayetinde Cemiyetler Kanunu’nun dördüncü maddesi oylamaya sunulmuş 159 milletvekilinden doksanının onaylaması ile 20 Temmuz 1909’da kabul edilmiştir¹⁰⁰. Kanunun kabul edilen dördüncü maddesi şu şekildedir “*Kavmiyet ve cinsiyet*

93 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 451.

94 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 450.

95 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 114, T: 19.07.1909, s. 438.

96 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 114, T: 19.07.1909, s. 441.

97 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 455.

98 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 462-463.

99 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 114, T: 19.07.1909, s. 440.

100 MMZC, D: 1, C: 5, İ: 1, İN: 115, T: 20.07.1909, s. 468.

esası ve unvanlarıyla siyasi cemiyetler teşkili memnudur”¹⁰¹. Kabul oyu verenlerin tamamı Müslüman milletvekilleridir. Bunların kahir ekseriyetini ise Türk kökenli milletvekilleri oluşturmuştur. Ret oyu verenlerin çoğunluğunu ise Gayrimüslim ve Gayri Türk mebuslar oluşturuyordu¹⁰².

Bu kanunun ihtiyaca binaen ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Zira, Meşrutiyetin ilanının ardından ülkenin her yerinde cemiyetler kurulmuş sayıları giderek artan bu dernekler toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Hiçbir yasal sınırlamaya tabi olmayan cemiyetler 1909’da çıkarılan bu kanunla birlikte meşruiyet kazanmıştır¹⁰³. Diğer yandan dördüncü maddede kavmiyet esası ile cemiyet kurulamayacağına dair madde olsa da bu tarzdaki cemiyetlere izin verildiği de olmuştur. Bunlardan birisi 1911’de Kırşehir Mutasarrıflığı’na bağlı olarak Keskin Kazası merkezinde Rum dilinin yayılması, Rumların iyi eğitim almasını sağlamak gayesi ile kurulan Keskin Rum Cemiyeti’dir¹⁰⁴.

Avrupa ile karşılaştırıldığında Fransa’da Cemiyetler Kanunu 1 Temmuz 1901’de, Almanya’da Alman Dernek ve Toplanmalar Kanunu, 19 Nisan 1908’de yürürlüğe girmiştir¹⁰⁵. Cemiyetleri kanuni açıdan düzenleme hususunda Osmanlı Devleti’nin Avrupa’ya göre geri kalmadığı söylenebilir.

Üsküp Milletvekili Todori Pavlof Efendi, Kiliseler ve Mektepler Kanunu’nu¹⁰⁶ seçmen tabanından gelen talepleri dikkate alarak ruznamede olmamasına rağmen meclis gündemine taşımıştır. O, Kiliseler ve Mektepler Kanunu görüşmelerinin bir buçuk aydır ertelendiğini Rumeli Vilayetindeki Hristiyanların uzunca bir süredir kilisesiz, mektepsiz kaldığını dile getirmiştir. Bu koşullar içerisinde Hristiyan halkın Osmanlılık hususunda ne hissedeceklerini sormuştur. Konunun bir an önce Meclis

101 *Düstur*, Tertibi Sani, C. 1, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1329, s. 605.

102 Mehmet Emin Elmacı, “II. Meşrutiyet Döneminde 1909 Cemiyetler Kanunu Çerçevesinde Birlikte Yaşama Sanatı ve Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. 2, der.: M. Metin Hülügü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Süleyman Demirci, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007, s. 547.

103 Zafer Toprak, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 205.

104 Fethi Gedikli, “1910 Tarihli Keskin Rum Cemiyeti ve Cinsiyet ve Kavmiyet Esas ve Unvanlarıyla Dernek Kurma Yasağı”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 8, 2009, s. 34-35.

105 Ebru Kayabaş, *Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde Cemiyetler Hukukunun Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s. 192.

106 Kilise ve Mektepler Kanunu, ilk defa 7 Temmuz 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan gündemine gelmiştir. Bu kanun teklifine göre kiliselerin ve mekteplerin Rumlara mı yoksa Bulgarlara mı ait olduğunu belirlemek için oradaki etnik unsurun çoğunluğu esas alınacaktır. Geniş bilgi için bkz.: Hasan Taner Kerimoğlu, “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Dönemi’nde İttihatçı-Rum İlişkileri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 14, 2007, s. 3-25.

gündemine alınmasını talep etmiştir. Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey bu iddialara cevaben kabinenin yeniden teşekkülü neticesinde Sadrazamın mevzuyu bir kez daha incelemek istediğini bu nedenle sürecin uzadığını hatırlatmış, müzakere talebini reddetmiştir¹⁰⁷. Zira, 28 Aralık 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın Sadrazamlıktan istifa etmesi üzerine İbrahim Hakkı Paşa, 12 Ocak 1910 tarihinde sadrazamlığa getirilmişti¹⁰⁸. Bu tartışmanın yaşandığı tarihte İbrahim Hakkı Paşa, Sadrazamlık görevinin birinci ayındaydı. Bu nedenle meseleyle ilgilenmek için zaman istemesi ve müzakere talebinin reddedilmesi normal karşılanmalıdır.

Kilise ve mektep yapımı hususundaki görüşmeler sırasında kiliselerde kullanılacak dil üzerinden milliyet tartışmaları yaşanmıştır. Edirne Milletvekili Rıza Tevfik Bey'in, kiliselerde her dilde dua edilebileceğini söylemesinden sonra meclisteki bazı milletvekilleri bu yoruma itiraz etmiştir¹⁰⁹. Selanik Milletvekili Yorgi Honeus Efendi, Meclis-i Mebusanı kastederek burada bulunan herkesin Osmanlı olduğunu ve Türkçe konuşulduğunu hatırlatıp “*Şimdi burada Rumca söylesem olur mu?*” diyerek karşılık vermiştir. Söz alan Rum kökenli İzmir Milletvekili Pavli Karolidi ise Honeus Efendi'nin söylediklerinden Rumların kiliselerinde sadece Rumca dua edilmesine müsaade edildiği manasının çıkarabileceğini, bu görüşe katılmadığını açıklamıştır. Kiliselerde her dilde dua edilebileceğini belirtmiştir¹¹⁰. Tekrar söz alan Rıza Tevfik Bey, Honeus Efendi'nin meclis ile kiliseyi bir tutmasına eleştiri getirmiştir. Millettin Osmanlı olduğunu, Kanun-ı Esasi mucibince de mecliste Türkçe konuşulduğunu, dinin ve milliyetin birbirinden farklı mefhumlar olduğunu söylemiştir. İslam dinine inananların içerisinde Arap, Arnavut, Boşnak gibi farklı milliyetlerin bulunduğunu fakat nihayetinde kimliklerini değil, Müslümanlıklarını ön plana çıkardıklarını belirtmiştir¹¹¹.

4 Mayıs 1910'da Pasaport Kanunu görüşmeleri sırasında söz dolaylı olarak kavmiyet meselesine gelmiştir. Tokat Milletvekili Mustafa Sabri Efendi, Osmanlı milleti ifadesi altında çeşitli etnik grupların birlik içerisinde yaşadıklarına değinmiştir. Kişinin kavmiyetini değiştiremeyeceği görüşünü savunmuştur. Bir Türk'ün, Türk defterinden ismini çıkararak Arap olacağı demesiyle Arap olamayacağını söylemiştir¹¹². Erzurum Milletvekili Ohannes Vartek Efendi de babasının kanını değiştiremeyeceğini

107 MMZC, D: 1, C: 2, İ: 2, İN: 39, T: 12.02.1910, s. 252-253.

108 Muharrem Dördüncü, “Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 1, 2015, s. 88.

109 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 2, İN: 54, T: 14.03.1910, s. 130.

110 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 2, İN: 54, T: 14.03.1910, s. 130-131.

111 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 2, İN: 54, T: 14.03.1910, s. 131.

112 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 2, İN: 82, T: 04.05.1910, s. 538.

vurgulamıştır. Bağdat Milletvekili İsmail Hakkı Bey bu görüşleri destekleyen kısa bir konuşma yapmıştır¹¹³.

Ahz-ı Asker Kanunu görüşmeleri sırasında da milliyet ve dil meselesi üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Yorgo Boşo Efendi, kişilerin ailesinden aldığı terbiye neticesinde Osmanlı olabileceğini, mekteplerdeki eğitim öğretimin veya Osmanlı olma isteğinin bunu sağlayamayacağını öne sürmüştür. Tokat Milletvekili İsmail Paşa ise Yorgo Boşo Efendiyi eleştirerek Devlet-i Aliye’de bulunan bütün talebelerin Osmanlı olduğunu vurgulamıştır. Kırkkilise Milletvekili ve Maarif Nazırı Emrullah Efendi, Boşo Efendi’nin her zaman yaptığı gibi yine alakasız bir şekilde bir Osmanlılık hissiyatı meselesi ortaya çıkardığını belirtmiştir¹¹⁴. Bu kanunun görüşmeleri sırasında sonraki tarihlerde de benzer tartışmalar gerçekleşmiştir. İstanbul Milletvekili Kozmidi Pandelaki Efendi, Osmanlı milletinin içerisinde bulunan etnik grupların her birinin kendi lisanı olduğunu değinerek bu grupların birbirlerinin dilini bilmedikleri tespitinde bulunmuştur. Hatta bazı vilayetlerde bulunan Türklerin kendi lisanını dahi bilmediği fikrini öne sürmüştür. Kişilerin hangi milliyete mensup olduğunun belirlenmesinde lisan ölçü alınır ise bunların Türk kabul edilip edilmeyeceğinde tereddüt oluşacağını söylemiştir. Kişilerin en azından kendi milliyetinin dilini öğrenmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Taşlıca Milletvekili Ali Vasfi Bey ise Karaman’daki Rumların da benzer durumda bulunduğunu öne sürmüştür¹¹⁵.

Yorgo Boşo Efendi ise Rum olması nedeniyle sadece Rumların haklarını düşünmediğini, askerlik görevi nedeniyle Türk unsurunun mahvolduğunu söylemiştir. Türklerin devleti teşkil eden unsur olduğunu ve muhafazasının sağlanması gerektiğini dile getirmiştir. Hristiyanların da askerlik göreviyle mükellef olmasının İslam unsurları üzerindeki yükü hafifleteceği öngörüsünde bulunmuştur Tokat Milletvekili İsmail Paşa ise Boşo Efendi’ye Türk yerine Unsur-ı Osmani tabirini kullanmasını önermiştir¹¹⁶. Tokat Milletvekili İsmail Paşa’nın Boşo Efendi’ye Türk yerine Osmanlı unsuru ifadesini kullanmasını önermesinin nedeni Türk kimliğini ön plana çıkarmanın Osmanlılığa zarar verebileceği endişesini taşıması olabilir. Ancak Balkan Savaşları sonrası kimi milletvekilleri için bu tavır değişecek ve Türk kimliği ön plana çıkmaya başlayacaktır. İsmail Paşa ne Hürriyet ve İtilaf nede İttihat ve terakki partisi içerisinde yer almış değildir.

113 *MMZC*, D: 1, C: 4, İ: 2, İN: 82, T: 04.05.1910, s. 538.

114 *MMZC*, D: 1, C: 2, İ: 3, İN: 24, T: 11.01.1911, s. 137.

115 *MMZC*, D: 1, C: 2, İ: 3, İN: 25, T: 16.01.1911, s. 171-172.

116 *MMZC*, D: 1, C: 1, İ: 4, İN: 6, T: 25.10.1911, s. 105.

Bağımsız olarak meclise girmiştir. Mecliste yaptığı eleştiriler dikkate alındığında muhalefete daha yakın olduğu değerlendirilebilir¹¹⁷.

İstanbul Milletvekili Kırkor Zehrap Efendi de askerlik görevi nedeniyle Türk unsurunun azaldığı, kendisinin de bu gerçeği fark ettiği görüşünü dile getirmiştir. Türk nüfusunun muhafaza edilmesi gerektiğini, aksi halde memleketin ve milletin varlığını sürdüremeyeceğini beyan etmiştir. Teşvik-i Sanayi Kanunu'yla memlekette sanayinin geliştirilmek istendiğini, fakat iş yerlerinde çalışabilecek Türk unsurunun askerlik görevi nedeniyle bu imkânı değerlendiremediğini söylemiştir. Türklerin ticarete başarılı olmadığı tezini reddederek bu durumun yine askerlik işi sebebiyle ortaya çıktığı görüşünü savunmuştur¹¹⁸.

Ankara Milletvekili Mehmet Talat Bey söz almış memlekette Türk unsurundan bahsedilmesinin ayıp olarak algılandığını dile getirmiştir. Şimdiye kadar mecliste cesaret edilmeyen bir şey varsa onun da Müslümanlıktan, Türklükten bahsetmek olduğu iddiasında bulunmuştur. Memleketin asli unsuru olan Türklerin muhafazasını sağlamanın bütün Osmanlı milletinin güvenliği için önem arz ettiğini belirtmiştir. Talat Bey, Türk olmadıkları halde Kırkor ve Boşo Efendiye Türklerin haklarından bahsettikleri için teşekkür etmiş aslında bu konuda kendilerinin konuşması gerektiğini vurgulamıştır¹¹⁹. Anlaşıldığı üzere Talat Bey'in konuşması İsmail Paşa'ya da bir cevap niteliği taşımaktadır.

Kütahya Milletvekili Ahmet Ferit Bey ise Türk unsurunun muhafazasından bahsedilmesine gerek olmadığını Osmanlı milletini tek bir bütün olarak düşünmek lazım geldiğini dile getirmiştir. Türk, Arap, Arnavut gibi unsurlardan bahsetmenin fayda getirmeyeceğini savunmuştur¹²⁰. Meşrutiyet döneminin ilk Türkçü partisi olan Milli Meşrutiyet Fırkasını 1912'de kuracak olan¹²¹ Ahmet Ferit Bey, bu konuşmasında farklı etnik kimliklere dair haklardan bahsedilmemesi yönünde tavır alarak Türklerin Osmanlılık kimliğine bağlılığının devam ettiğini vurgulamak istemiştir.

Kavanîn ve nizamatin sureti neşir ve ilânına dair kanun lâyihası dolayısıyla resmi gazete olan Takvim-i Vekayi gündeme gelmiştir. Bu vesileyle dil ve milliyet tartışmaları yaşanmıştır. Kozmîdi Pandelaki Efendi, Resmî gazetenin Türkçe olarak

117 Mustafa Çolak, Hasan Daşdemir, "II. Meşrutiyet Dönemi Mebusan Meclisi'nde Tokat Mebusları ve İcraatları", *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Ekim 2018)*, C. 2, ed.: Hanefi Vural vd., Tokat 2018, s. 522-543.

118 *MMZC*, D: 1, C: 1, İ: 4, İN: 6, T: 25.10.1911, s. 109-110.

119 *MMZC*, D: 1, C: 1, İ: 4, İN: 6, T: 25.10.1911, s. 110.

120 *MMZC*, D: 1, C: 1, İ: 4, İN: 6, T: 25.10.1911, s. 113.

121 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 381.

yayımlanmasına rağmen memlekette herkesin Türkçe bilmediğini söylemiştir. Bu nedenle Takvim-i Vekayi'nin Türkçe bilmeyen yöreler için oralarda hâkim olan dille de neşredilmesini önermiştir. Avrupa'da her mahallin lisanına göre hareket edildiğini iddia etmiştir¹²². Ankara Milletvekili Mehmet Talat Bey ise Türkçe bilmeyenlerin öğrenmeye gayret etmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Tokat Milletvekili İsmail Paşa da Talat Bey'in fikrine iştirak ederek bilmeyenlerin Türkçe öğrenmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Denizli Milletvekili Ahmet Muhip Efendi de devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu hatırlatarak Kozmide Efendi'nin görüşüne katılamayacağını beyan etmiştir¹²³. Osmanlıcı bir yaklaşım gösteren Tokat Milletvekili İsmail Paşa'nın Türkçe konusundaki hassasiyeti önemlidir. O'nun Türkçeyi Osmanlılığın temel bir parçası olarak gördüğü anlaşılmalıdır.

Karahisar-ı Şarki Milletvekili Ömer Fevzi Efendi de Osmanlıların lisanının lisan-ı Türki olarak kabul edildiğini, isteyenlerin Takvimi Vekayi'den alarak kanunları kendi dillerinde yayımlayabileceğini söylemiştir. O, tercüme işinin devlete masraf oluşturacağını da sözlerine eklemiştir. Serfice Milletvekili Yorgo Boşo Efendi ise resmi dilin Türkçe olması hususunda tereddütlerinin bulunmadığını, fakat köylerde veya kasabalarda Türkçeye herkesin vakıf olmadığını, bu nedenle kanunların tercümelerinin de bulunmasının faydalı olacağı düşüncesini savunmuştur¹²⁴. Halep Milletvekili Mehmet Baheddin Efendi ise Türkçenin yoğun olarak kullanılmadığı yerlerde zaten hâkim olan lisanla gazetelerin yayımlandığını hatırlatmıştır. Bu konuda örnek olarak Halep, Beyrut, Suriye, Basra, Musul gazetelerinin hem Türkçe hem Arapça, Yanya, Cezair-i Bahr-ı Sefid vilayetlerinde ise Türkçe ve Rumca yayımlandığını söylemiştir¹²⁵. İsmail Sıtkı Bey ise ilan ile neşriyatın birbirinden farklı nitelikte olduklarına dikkati çekmiştir¹²⁶.

Erzurum Milletvekili Ohannes Varteks Efendi ise resmi lisanın Türkçe olmasından kimsenin rahatsız olmadığını, kanunların başka lisanlarla neşredilmesinin zararı olacağı fikrine ise katılmadığını beyan etmiştir. O, kanunların sadece Türkçe olarak yayımlanmasını haksız bir uyguma olarak değerlendirerek Ermeni'ye veya Arnavut'a Türkçeyi anlama zorunluluğu getirilemeyeceğini söylemiştir. Ahalinin hakikaten Osmanlı olması arzu ediliyorsa kanunları kendi lisanında anlayabilmesi gerektiğini savunmuştur. Masraf açılacağı gerekçesini ise anlamsız bulmuştur. Kütahya Milletvekili Cemal Bey ise

122 *MMZC*, D: 1, C: 3, İ: 3, İN: 42, T: 16.02.1911, s. 45.

123 *MMZC*, D: 1, C: 3, İ: 3, İN: 42, T: 16.02.1911, s. 46.

124 *MMZC*, D: 1, C: 3, İ: 3, İN: 42, T: 16.02.1911, s. 46-47.

125 *MMZC*, D: 1, C: 3, İ: 3, İN: 42, T: 16.02.1911, s. 46-48.

126 *MMZC*, D: 1, C: 3, İ: 3, İN: 42, T: 16.02.1911, s. 46-49.

masraf nedeniyle değil birlik olunmasının sağlanması hasebiyle Türkçe yayın konusunda ısrarcı olduklarını dile getirmiştir. Varteks Efendi birlik derken diğer etnik unsurların Türkleşmesinin mi kastedildiğini Cemal Bey'e sormuştur. Cemal Bey, bunu kastetmediğini yalnızca lisanın birleşmesini arzu ettiğini söylemiştir. Varteks Efendi ise bunun üzerine "*Biz Osmanlıyız, Türk değiliz*" diyerek bir tespitte bulunmuştur. Her etnik unsurun hakkını tanımak gerektiğini vurgulamıştır¹²⁷.

Kozmidi (İstanbul), Boşo (Serfice), Dimitri (Çatalca), Konstantin (Yanya), Süvla (Yanya), Mustafa (Trablusgarp), Dimitri Dingos (Serez), Çelebidi (Sakız), Huneus (Selanik), Murtaza Galip (İşkodra), Hızır Hayati (Müntefik), Miralay Seyit Ahmet (Yemen), Muhammed El Makhafi (Yemen), E. Hüseyin Abdülkadir (Yemen), Zühtü (Hudeyde), Aleksandr Parliç (Üsküp), Doktor Yanko Dimitroviç (Manastır) Takvim-i Vekayi'nin mahalli lisanlarla yayımlanmasına dair bir önerge vermişlerdir¹²⁸. Önerge, 42 reye karşı 94 rey ile reddedilmiştir¹²⁹. Bu teklife evet oyu verenlerin çoğunluğunu gayri Türk ve gayrimüslim milletvekilleri oluşturmuştur.

1911 (1327) senesi Muvazene-i Umumiyye Kanunu görüşmeleri sırasında da milliyet tartışmaları yaşanmıştır. Şam Milletvekili Şükrü El Asali Bey, devlet dairelerine tayin olan memurlara bakıldığı zaman memleket nüfusunun yarısını teşkil eden Araplardan yalnızca dört kişinin bulunduğunu iddia etmiştir. Araplardan, vali veya nazır olmamasını kabul edilebileceğini fakat en azından memur sayısının daha fazla olması gerektiğini söylemiştir¹³⁰. O, Maliye Nezaretinde 111 Türk, 13 Yahudi, 10 Ermeni ve 4 Rum'un bulunduğunu ancak hiç Arap olmadığını belirtmiştir. Karesi Milletvekili Abdülaziz Mecdi Efendi, Şükrü Bey'e Arapların da gayret etmelerini önererek "*biraz iktidar gösterirseniz siz de nazır olursunuz*" cevabının vermiştir. Sivas Milletvekili Mustafa Ziya Bey Mahmut Şevket Paşa'nın¹³¹ Araplığına vurgu yaparak tartışmaya dâhil olmuştur. Pançe Doref Efendi de Mahmut Şevket Paşa'nın Arap milliyetine mensup olmasına dikkati çekmiştir. İzmit Milletvekili Ahmet Müfit Bey ise fırka ve ordu kumandanları arasında da Arapların bulunduğunu hatırlatmıştır. Tokat Milletvekili İsmail Paşa, bu tarzda bir milliyet davasının

127 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 3, İN: 42, T: 16.02.1911, s. 46-49.

128 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 3, İN: 42, T: 16.02.1911, s. 56-57.

129 MMZC, D: 1, C: 3, İ: 3, İN: 42, T: 16.02.1911, s. 59,72-73.

130 MMZC, D: 1, C: 4, İ: 3, İN: 68, T: 29.03.1911, s. 441.

131 Mahmut Şevket Paşa, Bağdatlı olması hasebiyle Arap olduğu iddia edilmiştir. Ancak resmi sicil belgelerine göre babası Kethüdazade Süleyman Bey Gürcü asıllıdır. Annesinin ailesi ise Cin Murat'ın soyundan gelmektedir. Bu aile Türk'tür. Dördüncü Murad'ın mahiyetinde Bağdat'a gelenlerden biridir. Cin Murat'a fetih sırasında gösterdiği başarıları dolayısıyla Bağdat ihtisap ağalığı verilmiş ve bölgeye yerleşmiştir. Ziya Şakir baba tarafından Gürcü olan Paşa'nın daima Türklüğü tercih ettiğini, Gürcülüğe dair temayülünün bulunmadığını iddia etmiştir. Bkz.: Ziya Şakir, *Mahmut Şevket Paşa*, Muallim Fuat Gücünever Anadolu Türk Kitap Deposu, 1944, s. 11-12.

dillendirilmesini doğru bulmamıştır. Şükrü El-Asali konuşanların 15 milyon Arap'tan¹³² yalnızca Mahmut Şevket Paşa'nın adını verebildiklerini söylemiştir¹³³.

Konya Milletvekili Mehmet Vehbi Efendi ise adliye de memur olarak çalışanlarda çok sayıda Arap'ın yer aldığını hatırlatmıştır. İzmir Milletvekili Seyyit Bey, Arap milletinden gelen bir zatın böyle bir meseleyi açacağını hiç düşünmediğini, şaşırıldığını dile getirmiştir. Bu tarz milliyet tartışmaları yaşanmaya devam ederse milletin huzur bulamayacağını ne Arap Milletinin ne Türkiye milletinin ne de İslam'ın kalmayacağını öne sürmüştür. Bu tartışmalar üzerine Beyrut Milletvekili Rıza Es-Sulh Bey ise Türklerden şikâyetçi olmadıklarını beyan etmiştir¹³⁴. Sonradan Dâhiliye Nazırlığı ve Sadrazamlık yapacak olan Edirne Milletvekili Mehmet Talat Bey söz alarak tartışmaya dâhil olmuştur. Talat Bey de Harbiye Nazırının Arap olduğunu söylemiştir. Sadrazam veya nazırların Arap olmasında bir beis görmediğini vurgulamıştır. Göreve gelecek kişilerin milliyetinin önemli olmadığına değinmiş, vazifesini başarılı bir şekilde sürdürmesinin önemine dikkati çekmiştir¹³⁵.

Kanun-ı Esasi'nin 35. Maddesinin tadiline dair kanun teklifinin¹³⁶ görüşmeleri sırasında da söz dolaylı olarak milliyet tartışmalarına gelmiştir. Priştine Milletvekili Hasan Tahsin Bey, öncelikle İttihat ve Terakki Fırkası'nı eleştirmiş, bu fırkaya mensup 5-10 Arap, Arnavut varsa onların da bir dahaki seçim dönemi içerisinde fırkadan ayrılacakları iddiasında bulunmuştur. Buna karşılık Bursa Milletvekili Ahmet Hamdi Bey bu konuşmayı Arapların ve Arnavutların bir daha mebus seçilemeyecekleri şeklinde yorumlamıştır. Bunun üzerine Hasan Tahsin Bey gerek Arnavutların gerekse Arapların bugüne kadar Türklere tabi olduğunu bundan sonra da tabi kalacaklarını vurgulamıştır. Türklerin, bu memleketin ortak menfaate dayanan bir anonim şirketten başka bir şey olmadığını bilinmesini istemiştir. Türklerin, kendini diğer etnik gruplardan farklı görmesi durumunda memleketin felakete sürükleneceğini dile getirmiştir. Arap ve Arnavutların İttihat ve Terakki hükümeti nedeniyle çok zarar gördüğünü öne sürmüştür¹³⁷.

132 Yirminci yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Arap nüfusu yaklaşık yedi milyondur. Bkz.: T.G. Fraser, Andrew Mango-Robert McNamara, *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 12.

133 *MMZC*, D: 1, C: 4, İ: 3, İN: 68, T: 29.03.1911, s. 442.

134 *MMZC*, D: 1, C: 4, İ: 3, İN: 68, T: 29.03.1911, s. 444.

135 *MMZC*, D: 1, C: 4, İ: 3, İN: 68, T: 29.03.1911, s. 445.

136 Bu teklife göre Nazırlar Heyeti ve Meclisi Mebusan arasında anlaşmazlık olduğunda her iki tarafta fikrinde, ısrar ederse hükümet değiştirmek ya da üç ay içerisinde Meclis-i Mebusan seçimlerini yenilemek kaydıyla ve bir toplantı yılında bir defadan fazla olmamak üzere meclisi feshetmek yetkisi padişaha aittir. Savaş durumunda da meclisi geçici olarak kapatmak padişahın yetkisi dahilindedir. *MMZC*, D: 1, C: 2, İ: 4, İN: 25, T: 16.12.1911, s. 201.

137 Bu dönemde Meclis-i Mebusanda İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Partisi arasında siyasi mücadele şiddetlenmiştir. Bkz.: Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devri'nde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

İzmit Milletvekili Ahmet Müfit Bey, Hasan Tahsin Bey'in görüşlerine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Hasan Tahsin Bey, Müfit Efendi'nin Türk olduğu halde kendisi kadar Türkleri sevmeyeceğini iddia ederek kendi hukukunun, menfaatinin Türklerle ilelebet yaşamayı emrettiğini belirtmiştir. Türkler, Osmanlı Devleti'nin hizmetkârı olmasaydı devletin varlığını sürdürmeyeceği görüşüne de yer vermiştir. Seyyit Bey ise Türklerin bugün memleketin her türlü acılarına katlandıklarının görmezden gelinerek böyle beyanatların yapılmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Türklerin bugüne kadar her türlü etnik grubun hizmetkârı olduğunu belirtmiştir. Hasan Tahsin Bey'in sözlerine kimsenin karşı çıkmamasını ve alkışlayanların olmasını tenkit etmiştir. Seyyit Bey “*O halde nasıl oluyor da o sözü söylüyorsunuz?*” diyerek Tahsin Bey'e yüklenmiştir. Tahsin Bey ise Türklerin, Arnavutlar, Araplar, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler nazarında baş tacı olduğunu vurgulamıştır. Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey milliyet kavgasının bitirilmesi gerektiğini söyleyerek tartışmayı sonlandırmıştır¹³⁸.

2. Üçüncü Devre Meclis-i Mebusanda Millet Tanımı Tartışmaları

Meclisin ikinci devresi 18 Nisan 1912'de toplanmış, 5 Ağustos 1912'de dağılmıştır¹³⁹. Meclis-i Mebusanın bu devresinde millet tanımı ile ilgili herhangi bir tartışmaya rastlanmamıştır. Bu sebeple ikinci devreyi konu alan bir başlık açılmamıştır. Meclisin üçüncü dönemi 18 Mayıs 1914'te toplanmıştır¹⁴⁰. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından 21 Aralık 1918'de dağıtılmıştır¹⁴¹. Meclise girmeye hak kazanan iki yüz elli yedi milletvekilinden yüz kırk yedisi Türk, altmış dokuzu Arap, on altısı Rum, on beşi Ermeni, yedisi Kürt, üçü ise Yahudi'dir. İttihat ve Terakki Fırkası iki yüze yakın sayıda milletvekili çıkarmıştır¹⁴².

138 MMZC, D: 1, C: 2, İ: 4, İN: 36, T: 11.01.1912, s. 462.

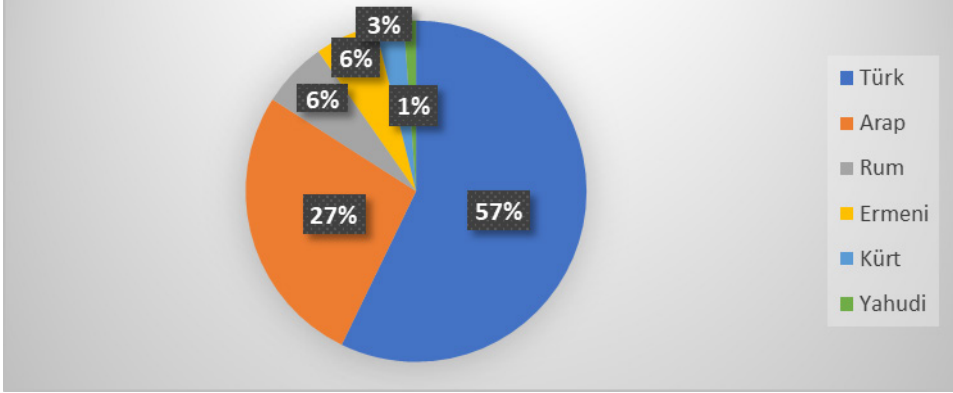
139 İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1992, s. 170.

140 İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük...*, s. 170-171.

141 Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s. 14

142 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 329.

Grafik 1: Meclise Girmeye Hak Kazanan 257 Milletvekilinin Yüzdesel Olarak Etnik Dağılımı

Balkan Savaşlarının ardından İttihat ve Terakki Fırkası bu dönemde iç siyasette hakimiyeti sağlamıştır. Balkan Savaşlarının bitiminden bir yıl sonra ise Osmanlı İmparatorluğu, 11 Kasım 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na katılmıştır¹⁴³.

Savaş yıllarında meclisin üçüncü devresinde tartışmalar devam etmiştir. Örneğin; Rum muhacirlerinin durumu tartışılırken söz dolaylı olarak milliyet meselesine gelmiştir. Aydın Milletvekili Emanuel Emanuelidi Efendi, Rum olduğu için Rum davası takip ettiğinin anlaşılmasını gerektiğini, Yunanistan'ın vekili olmadığını, Osmanlı olduğunu hatırlatmış, sadece Osmanlı menfaatlerini düşündüğünün bilinmesini istemiştir¹⁴⁴.

143 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen...*, s. 137-140.

144 *MMZC*, D: 3, C: 1, İ: 1, İN: 26, T: 06.07.1914, s. 607.

Emanuel Emanuelidi, Türklerin Rumlardan alışveriş yapmamaları yönündeki telkinlere¹⁴⁵ dikkat çekmiştir. O, Türklerin ekonomik yönden gelişimini sağlamasının kendisini de mutlu edeceği, fakat böyle bir yaklaşımın birlik ve bütünlüğü bozacağı kanaatini dile getirmiştir. Buna karşılık Kengiri Milletvekili Fazıl Berki Bey, böyle bir telkinin bulunmadığını savunmuştur. Kütahya Milletvekili Abdullah Azmi Efendi ise milliyet meselenin açılmaması gerektiği uyarısında bulunmuştur¹⁴⁶. Söz alan Dahiliye Nazırı Mehmet Talat Bey, hükümetin Türklerin yalnızca birbiriyle ticaret yapması yönünde bir telkininin bulunmadığını resmi ağızdan açıklamıştır¹⁴⁷.

Bu arada Van Milletvekili Papazyan¹⁴⁸ Efendinin, mazeretine binaen meclisten izin talebi görüşmeleri sırasında da söz milliyet meselesine gelmiştir. Erzurum Vekili Ohannes Varteks Efendi, Ermeni milleti için Papazyan Efendi'nin Muş'ta bulunmasının elzem olarak gördüğünü söylemiştir. Muş'a gitmesinin vatan ve memlekete fayda sağlamak maksadı taşıdığını iddia etmiştir¹⁴⁹. Muş Milletvekili İlyas Sami Bey ise Papazyan Efendi'nin Muş'a gitmesinin ardında bir milliyet davası olup olmadığını sorgulamıştır. Ermeni ve İslam düşmanları karşısında bu zamana kadar ittihat içinde olduğunu ve düşmana karşı birlikte hareket edildiğini hatırlatmıştır. Tekrardan söz alan Ohannes

145 1913-1914 yıllarında Müslümanlar, Rumlara karşı ekonomik boykot uygulamıştır. Boykotun en büyük nedeni olarak bir Rum olan Averof'un Yunanistan'ın gemi almasına yardımcı olması gösterilmiştir. Bu yardımı yapan Georgios Averof, 1918 yılında Epir'de doğmuştur. 17 yaşında Moskova'da amcasının şirketinde finans işleriyle uğraşmış, amcasının ölümünün ardından mirası ona kalmıştır. Kırım Savaşı sırasında Rus ordusunun ihtiyaç duyduğu malzemelerin temininde rol oynaması nedeniyle kısa sürede zenginleşmiştir. Mısır'da kazandığı paralarla Atina'da yol, hastane ve okul yaptırmıştır. Atina Ulusal Teknik Üniversitesine de bağışta bulunmuştur. 1899 yılında vefat etmiştir. Ölümünün ardından mal varlığının bir kısmını Yunan donanmasına bağışlamıştır. Bağışladığı parayla alınan bu zırhlı gemiye Averof adı verilmiştir. Bkz.: Maria Vasilikiotou, "Savaşta ve Barışta Bir Yunan Gemisi: Averof-Yunan Kaynakları Üzerinden Bir Analiz", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2021, s. 56-57. Averof zırhlısı Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Donanmasına karşı kullanılmıştır. Rumlara, Yunanistan yanlısı tutumları üzerine Müslümanların kendi arasında ticaret yapması telkin edilmiştir. Bkz.: Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 41-42. Bu boykot sırasında dağıtılan risalelerde Müslüman tüccarların, esnafların adreslerini içeren bilgiler yer almıştır. Bunun yanı sıra Müslümanların ticarete atılması teşvik edilmiştir. Bu çabaların nihayetinde kısa sürede İstanbul'da beş yüze yakın Müslüman dükkânı açılmıştır. Uygulanan boykotaj milli iktisat düşüncesinin fikir aşamasından uygulama aşamasına geçişin simgesi olmuştur. Yine bu dönemde kurulan Müslüman Tüccar Cemiyeti, Müslüman tüccarları aynı çatı altında toplamış bünyesinde gayrimüslimleri bulunduran Dersaadet Ticaret Odasına karşı güçlü bir muhalefet oluşturmuştur. Bkz.: Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, Ankara, 2012, s. 171-172.

146 *MMZC*, D: 3, C: 1, İ: 1, İN: 26, T: 06.07.1914, s. 607-608.

147 *MMZC*, D: 3, C: 1, İ: 1, İN: 26, T: 06.07.1914, s. 611-612.

148 Şaduman Halıcı, Vahan Papazyan'ın 1915'te Van İsyanı sırasında öldüğünü belirtmiştir. Bkz.: Şaduman Halıcı, "Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclisi Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", *Tarih Dergisi*, S. 62, 2015, s. 175. Yusuf Sarımay, 1927 yılında Papazyan'ın Hoybun Cemiyetinin ortaya çıkışında rol oynadığından bahsetmiştir. Bkz.: Yusuf Sarımay, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 40, 1998, s. 214. Kevorkian'a göre ise 1915'de yurt dışına kaçan Vahan Papazyan, 1973 yılında Beyrut'ta ölmüştür. Bkz.: Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide A Complete History*, I.B. Tauris & Co Ltd, New York, 2011, p. 827.

149 *MMZC*, D: 3, C: 1, İ: 1, İN: 15, T: 20.01.1915, s. 210.

Varteks Efendi, Van'da ve Muş'ta bulunan Ermeniler arasında anlaşmazlıkların var olduğunu ve birlikte hareket etmeyeceklerini belirtmiştir. Varteks Efendi, Papazyan'ın oraya vatana hizmet için gittiğini bir kez daha vurgulamıştır. Oylama neticesinde Papazyan Efendi'nin mezuniyeti kabul edilmiştir¹⁵⁰.

24 Şubat 1916'da Osmanlı Devleti'nin Miladi takvimi kabulüne dair kanun layihası görüşmeleri sırasında da din üzerinden millet ve milliyet tartışmaları gerçekleşmiştir. Nablus Milletvekili Tefvik Hammad Bey, Hristiyanların kabul ettiği takvimin başlangıç olarak İsa Peygamberin doğuşunu esas aldığını, Osmanlı Devleti'nin Hz. İsa ile bir bağının bulunmadığını söylemiştir. Zira ona göre devletin dini İslam'dır. Bir İslam ülkesinde miladi takvimin kullanılması doğru değildir¹⁵¹. Isparta Milletvekili İsmail Hakkı Bey ise miladi takvimin kabul edilmesiyle yeni bir tarih, millet veya din tesis etmek gibi bir emelin olmadığını, takvimlerin milliyetle, dinle bir alakasının bulunmadığını beyan etmiştir. Dünyanın miladi takvime göre hareket ettiğini, kendilerinin de bu gerçeğe göre davranmaları gerektiği görüşünü savunmuştur. O, milliyet meselesine de değinerek milliyet denilen şeyin birtakım bağılıklar olduğu yorumunda bulunmuş, ancak o bağılıkların gevşetilmesi durumunda milliyetin kalmayacağını belirtmiştir¹⁵².

İstanbul Mebusu Şefik Bey, Meclis-i Ayan'da söylenen "*Türk'e beylik vermişler; evvelâ babasını öldürmüş*"¹⁵³, sözünü 6 Mart 1916 tarihinde Meclis-i Mebusan gündemine taşımıştır. Şefik Bey, Meclis-i Ayan kürsüsünde "*muazzam Türk Milletinin*" tahkir edildiğini dile getirmiştir. Meclis-i Mebusan Reisi konuyu kapatmaya çalışmışsa da Şefik Bey, fikirlerini beyan etmeden kürsüden inmeyeceğini vurgulamıştır. Bunun üzerine Meclis Reisi Adil Bey, kimsenin Türk milletini tahkir ve inkâr edemeyeceğini dile getirmiştir¹⁵⁴. Şefik Bey, Meclis-i Ayan Başkanının ve üyelerinin Türklüğün tahkir edilmesine ses çıkarmamasını şiddetle eleştirmiştir. Bu beyanda bulunan kişinin Türklükten silinmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bu kişi Türk ise sözü nasıl söylediğini anlayamadığını, Türk değil ise Meclis-i Ayan'da nasıl bulunduğunu sorgulamıştır¹⁵⁵.

150 MMZC, D: 3, C: 1, İ: 1, İN: 15, T: 20.01.1915, s. 210.

151 MMZC, D: 3, C: 2, İ: 2, İN: 33, T: 24.02.1916, s. 129.

152 MMZC, D: 3, C: 2, İ: 2, İN: 33, T: 24.02.1916, s. 129-131.

153 Ahmet Rıza Bey, Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerinin tadiline dair kanun layihası görüşmeleri esnasında bu sözü söylemiştir. Bu konuşması sırasında Meşrutiyet ortamını hükümetin bozduğu eleştirisinde bulunmuştur. Sözü tamamı şu şekildedir; "*Türk'e beylik vermişler; evvelâ babasını öldürmüş derler. Ben istemem ki, bu hükümeti teşkil eden zevat hakkında da analarını, yani Meşrutiyeti öldürmüş densin.*" Bkz.: *Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC)*, Devre (D): 3, Cilt (C): 2, İctima(İ): 2, İnikat (İN): 37, Tarih (T): 06.03.1916, s. 244.

154 MMZC, D: 3, C: 2, İ: 2, İN: 40, T: 07.03.1916, s. 335-336.

155 MMZC, D: 3, C: 2, İ: 2, İN: 40, T: 07.03.1916, s. 335-336.

Meclis Reisi Adil Bey birkaç ay sonra mecliste yaptığı bir konuşmada da “*Necip Osmanlı Milleti*” ifadesini kullanmış, Osmanlı ırkına has olan nitelik ve meziyetlerin tehlike arttıkça, daha büyük kahramanlıklarla kendini göstereceğine olan inancını dile getirmiştir. Ona göre Osmanlı Milleti yeni Osmanlar, Orhanlar, Fatihler ve Selimler yetiştirecek güçtedir¹⁵⁶.

Umûr-ı Nafia Nezareti’ne bağlı şirketlerin işlemlerini ve haberleşmesini Türkçe icra etmesi hakkındaki kanun teklifi görüşmeleri sırasında dil üzerinden milliyet mevzuu konuşulmuştur¹⁵⁷. Karahisar-ı Sahip Milletvekili Ağaoğlu Ahmet Bey, Türkçenin kullanılmasının bir anayasa gerekliliği olduğunu vurgulamıştır. Milletlerin kendi ülkelerinde egemenliklerini sağlamasını lisanının her alanda hâkim olması esasına bağlamıştır. Bir milletin manevi varlığını en büyük göstergesinin dil olduğuna işaret etmiştir. Bugün her milletin ticari işlerde kendi lisanını kullandığını hatırlatmıştır¹⁵⁸.

Hariciye Nazırı Ahmet Nesim Bey’in siyasi vaziyet ve sulh meselesi üzerine meclisteki beyanatı hususunda yapılan konuşmalar sırasında söz Türk-Arap ilişkilerine gelmiştir. Havran Milletvekili Şekip Arslan Bey Arapların hiçbir zaman Türk kardeşlerinden ayrılmak fikrini aklına getirmediğini iddia etmiştir. O, Türkler ve Araplar arasında 600-700 senelik bir dostluk olduğunu söylemiştir. Arabistan’ın Osmanlı Devleti için hayati bir öneme sahip olduğu, bu sebeple bölgenin muhafazasının sağlanması görüşünü savunmuştur. Arabistan ahalisinin İngilizlerin bölgeden çıkarılmasını Türk kardeşlerinden daha çok istedikleri kanaatini de beyan etmiştir. İslam âleminin ebedi düşmanı İngilizlere en başta Arap kavminin hasmı olduğunu bildirmiştir¹⁵⁹. O, mevcut Osmanlı hukukundan Arapların ve Türklerin aynı derecede faydalandığını, söz konusu haklar korundukça bir Arap evladı olarak daima Türk kardeşleriyle birlikte olacaklarını ve Türklüğe merbut kalacaklarını belirtmiştir. Asir Milletvekili Seyyit Yusuf Fazıl Bey de Türk-Arap dostluğunun altı yüz değil, bin üç yüz senelik bir geçmişi olduğunu ileri sürmüştür¹⁶⁰.

156 *MMZC*, D: 3, C: 1, İ: 3, İN: 3, T: 18.11.1916, s. 14.

157 *MMZC*, D: 3, C: 2, İ: 4, İN: 46, T: 07.02.1918, s. 230.

158 *MMZC*, D: 3, C: 2, İ: 4, İN: 46, T: 07.02.1918, s. 231.

159 *MMZC*, D: 3, C: 2, İ: 4, İN: 55, T: 23.02.1918, s. 445.

160 *MMZC*, D: 3, C: 2, İ: 4, İN: 55, T: 23.02.1918, s. 446.

Tekfurdağı Milletvekili Dimistoklis ve Çatalca Milletvekili Tokinidis'in Edirne vilayeti ile Çatalca sancağındaki Rumların tehciri¹⁶¹ hakkındaki sual takrirlerinin görüşülmesi sırasında milliyet meselesi gündeme gelmiştir. Trabzon Milletvekili Mehmet Emin Bey, Rum, Arap ve Arnavutların milliyetçilik akımıyla milli hislerini kuvvetlendirdikleri Türklerin de onlardan etkilendikleri düşüncesini dile getirmiştir. Türk'ün de bu asrın bir milliyet devri olduğunu fark ettikleri görüşünü savunmuştur. Ona göre artık Türkler de din ve itikadını kutsallaştırmayan, lisan ve edebiyatını millileştirmeyen, anane ve seçiyesine hürmet etmeyen, tarih ve vicdanına bağlılık duymayan, ırk ve vatanını sevmeyen milletlerin bekasını koruyamayacağını anlamışlardır¹⁶².

Trabzon Milletvekili Yorgi Yuvanidis de milliyetçilik ideolojisini ön plana çıkaran sözler sarf etmiştir. Ona göre herkes milliyetini bilmeli ve tanımalıdır. Milletini bilmeyen kişiler insaniyete de hizmet edemezler. Hiç kimse kendi milletini küçük görmemelidir. O, "*Türk, Türklüğünü ve Rum Rumluğunu bilmeli*" sözleriyle görüşünü net bir şekilde ortaya koymuştur¹⁶³.

3. Dördüncü Devre Meclis-i Mebusanda Millet Tanımı Tartışmaları

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'yla birlikte Osmanlı Devleti resmen teslim olmuştur¹⁶⁴. Bundan sonra İtilaf Devletleri kendi aralarında yaptıkları anlaşmalar doğrultusunda Anadolu'nun çeşitli yerlerine asker çıkarmışlardır¹⁶⁵. Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarması kararı alınmıştır. Bu karar doğrultusunda Yunan ordusu 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmiştir. Bu olaydan birkaç gün sonra Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da Dokuzuncu Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak basmıştır¹⁶⁶. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da işgallere karşı direniş maksadıyla kurulan müdafaa-i hukuk yapılarını tek bir çatı altında toplamıştır. Düzenlenen kongrelerde vatanın toprak bütünlüğü, milletin bağımsızlığı ve meclisin açılması talepleri şiddetle savunulmuştur¹⁶⁷.

161 1914'te bahsedilen bölgede yaşayıp tehlike oluşturan Rumlar, Trakya sahilllerinden ve sınır yerleşim yerlerinden çıkarılarak büyük oranda Trakya'nın iç kesimlerine ve Bursa, Balıkesir'in iç kesimlerine iskân edilmiştir. Dimistoklis ve Tokinidis, hükümeti Rumların göçüyle bölgede Rum nüfus yoğunluğunu azaltmak, mallarının yağma ettirmek ve dolaylı olarak Rumların ölmesine sebebiyet vermekle suçlamıştır. Bu vekillerin iddiaları gerçeği yansıtmamaktadır. Bkz.: Ahmet Efiloğlu, "Osmanlı Meclisinde Rum Göçü ve Rum Tehciri Tartışmaları", *History Studies*, C. 4, S. 1, 2012, s. 187.

162 *MMZC*, D: 3, C: 1, İ: 5, İN: 24, T: 11.12.1918, s. 291-293.

163 *MMZC*, D: 3, C: 1, İ: 5, İN: 24, T: 11.12.1918, s. 293.

164 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 119.

165 Bernard Lewis, *Modern...*, s. 324.

166 Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi...*, s. 120.

167 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen...*, s. 181-182.

Damat Ferit Paşa'nın Milli Mücadele karşıtı politikaları başarılı olamayınca iktidara gelen Ali Rıza Paşa Anadolu'daki siyasi hareketle uyumlu bir ilişki kurmak mecburiyetinde kalmıştır. Ali Rıza Paşa Bahriye Nazırı Salih Paşa'yı Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere görevlendirmiştir. 20-22 Ekim tarihinde gerçekleşen Amasya Görüşmelerinde hükümet milliyetçi hareketi tanımıştır. Taraflar ikisi gizli, üçü açık olmak üzere beş protokol imzalamışlardır. Bu protokoller çerçevesinde Aralık 1919'da Meclis-i Mebusan seçimleri yapılmıştır¹⁶⁸. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı 12 Ocak 1920'de açılmıştır¹⁶⁹. Seçimlerin sonucunda meclise 169 milletvekili seçilmiştir. Anadolu'daki milliyetçi hareketin yansıması olarak mecliste Felah-ı Vatan grubu kurulmuş ve bu gruba 96 milletvekili katılmıştır¹⁷⁰. İstanbul'un resmen işgalinin ardından 11 Nisan 1920'de meclis feshedilmiştir¹⁷¹.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusanında milliyet meselesi hususunda tartışmalar devam etmiştir. Türk milleti ve Osmanlı milleti ifadesinin milletvekilleri tarafından bir arada kullanıldığı da görülmektedir. Örneğin; meclis başkanlığına seçilen Reşat Hikmet Bey, bu dönemde Osmanlı tarihinin en buhranlı zamanının yaşanmakta olduğunu, tarihte pek çok harikalar göstermiş olan Osmanlı milletinin bu zorlu süreci de atlatacağına olan inancını dile getirmiştir. O, Meclis-i Mebusan olarak ülkenin parçalanmasına ve Türk milletinin hukukunun çiğnenmesine müsaade etmeyeceklerini vurgulamıştır¹⁷².

Sadrazam Müşir Ali Rıza Paşa Kabinesinin beyannamesinin mecliste okunarak müzakere edilmesi sırasında da milliyet meselesi konuşulmuştur. Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi Bey, bugün dünyada yalnızca milliyet meselesinin var olduğuna dikkati çekmiştir. Anadolu'nun parçalanmasına müsaade etmeyeceklerini, Türk Milletinin topraklarının herhangi bir millete bırakılmayacağını, bu toprakların sahibinin Türkler ve onlarla birlikte din, his ve emel birliği ile yaşayan Müslümanlar olduğuna vurgulamıştır¹⁷³.

Meclis-i Mebusanda Arıza-i Cevabiye, yani Sultan Vahideddin'in meclisi açış konuşmasına meclisin cevabı müzakereleri sırasında millet ismi hususunda görüşler ortaya konmuştur. Örneğin; Arıza-i Cevabiye'de yer alan "*Devletimizin de siyasi ve hukuki*

168 Bernard Lewis, *Modern...*, s. 337.

169 Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika*, Küre Yayınları, İstanbul, 2002, s. 141.

170 Sebahaddin Mihçı, "İstatistiklerle Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 4, 2010, s. 190.

171 Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı...*, s. 345.

172 MMZC, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 5, T: 31.01.1920, s. 50.

173 MMZC, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 8, T: 09.02.1920, s. 86.

*mevcudiyetine riayet edilmesi umuru tabiiyyedendir*¹⁷⁴ ifadesindeki “Devletimizin de” kısmının “Devletimiz ile Anadolu’nun ve Trakya’nın en kadim ahalisi olan milletimizin” şeklinde değiştirilmesi yönünde Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey takrir vermiştir Bolu Milletvekili Mehmet Bey ise Rıza Nur Bey’in bu takririndeki Anadolu ifadesinin, Rumeli’deki Türkleri kapsamaması nedeniyle teklife “Anadolu halkımızın yerine devletimiz kelimesinden sonra Türk unsurunun” ifadelerinin ilave edilerek kabul edilmesi yönünde bir takrir sunmuştur. Sunulan bu iki takrir de kabul edilmemiştir¹⁷⁵.

Balıkesir Milletvekili Abdülaziz Mecdi Efendi bu takrir hakkında söz alarak Türk kelimesine mana verilmesini talep etmiştir. Kendi düşüncesine göre Türk kelimesinin anlamını açıklamıştır. O, bütün Müslüman etnik unsurları Türklük çatısı altında değerlendirmiştir. Hatta bu yüzden Türk dendiği zaman Türk, Kürt, Laz, Çerkez gibi bütün İslam topluluklarının kast edilip edilmediği sorusunu meclis genel kuruluna yöneltmiştir. Meclisteki milletvekillerinden “böyledir” şeklinde cevabını alınca rahatlamıştır¹⁷⁶. Erzurum Milletvekili Hüseyin Bey ise “Hatta Yahudiler bile dâhildir” diyerek gayrimüslim bir unsuru da Türklük çatısı altına dâhil etmiştir¹⁷⁷. Mecdi Efendi, Yahudilerin Türklük içerisinde değerlendirilmesine karşı çıkararak “Anasır-ı İslamiyye” ifadesinin kullanılmasını önermiştir. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey ise “Müslüman Osmanlılar” ifadesini kullanmıştır¹⁷⁸.

Sonrasında Mecdi Efendi millet ismi hususundaki önerisini, Arıza-i Cevabiyenin son paragrafında yer alan “milletimizin” kelimesi yerine “Milleti Osmaniyenin” ifadesinin konulması yönündeki talebiyle takrir haline getirmiş, takrir meclise sunulmuş ve kabul edilmiştir¹⁷⁹. Milletvekilleri görüldüğü üzere bu tartışma esnasında millet tanımı hususunda farklı millet isimlendirilmelerinde bulunsalar da nihayetinde Osmanlı tanımını kabul etmişlerdir.

Arıza-i Cevabiye müzakereleri sırasında Türkçe tartışmaları da yaşanmıştır. Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey, Arıza-i Cevabiye’de Arapça, Farsça kelimeler ve kalıpların

174 MMZC, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 10, T: 16.02.1920, s. 114.

175 MMZC, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 12, T: 19.02.1920, s. 162.

176 MMZC, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 12, T: 19.02.1920, s. 170.

177 Bu yaklaşım Hristiyanlar hariç Yahudileri de Türk tanımı içerisinde görme eğilimi taşımaktadır. İşgal döneminde Yahudiler, Rum ve Ermeni Patrikhanelerinin aksine nispeten devlet lehine tavır almışlardır. Bu konuda bkz.: Ramazan Erhan Güllü, “Son Osmanlı Mebusan Meclisinin Tek Gayrimüslim Mebusu Mişon Ventura ve Siyasi Faaliyetleri”, *T.B.M.M’nin Açılışının 100. Yılı Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Demokrasi Uluslararası Sempozyumu*, C. 2. der.: Nilgün İnce, Ankara, 2021, s. 1062.

178 MMZC, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 12, T: 19.02.1920, s. 170.

179 MMZC, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 12, T: 19.02.1920, s. 172.

sıklıkla kullanılmasından yakınmıştır. Devletin resmi dilinin Türkçe olduğunu hatırlatmış ve bu metnin halkın anlayacağı şekilde sade bir dille yazılması gerektiğini beyan etmiştir. O, milletvekillerinin halkın anlayacağı Türk dili hususunda özen göstermelerini de eleştirmiş, devletin uğradığı çeşitli felaketlerin sebebinin Türk kültürüne ve diline sahip çıkılmaması olduğu görüşünü savunmuştur¹⁸⁰. Edirne Milletvekili Şeref Bey de Rıza Nur'u desteklemiştir. Şeref Bey yabancı kelimelerin etkisiyle Türk dilinin bozulmasından duyduğu rahatsızlığa dikkati çekerek alışlagelmiş üslubu reddettiğini açıklamıştır. O kendisinin bir Türk çocuğu olduğunu belirterek devleti yönetenlerin halkla iç içe olmaması ve halkın konuştuğu dille konuşmaması sebebiyle memleketin kötü duruma düştüğünü öne sürmüştür¹⁸¹.

Buna karşılık Tekfurdağı Milletvekili Faik Bey Arıza-i Cevabiye'nin Padişaha hitaben kaleme alındığını, bu sebeple halkın anlayacağı şekilde sade bir dille yazılmasına lüzum olmadığı görüşünü savunmuştur. İstanbul Milletvekili Selahattin Bey de metnin siyasi bir nitelik taşıması sebebiyle sade bir dil kullanılsa bile halkın anlayamayacağını öne sürmüştür. Karesi Milletvekili Abdülaziz Mecdi Efendi de onları desteklemiştir¹⁸². İstanbul Milletvekili Rauf Ahmet Bey ise her iki tarafı da anladığını gösteren bir tutum sergilemiştir. O, kendisinin de sade Türkçe taraftarı olduğunu beyan etmekle birlikte Arıza-i Cevabiye'nin geleneksel üslubunda yazılmaya devam etmesi gerektiği görüşünü savunmuştur¹⁸³. Bütün bu tartışmaların sonucunda Arıza-i Cevabiye'de bir değişiklik yapılmadan olduğu gibi kabul edilmiştir¹⁸⁴.

Kürtleri temsil ettiği iddiasıyla Şerif Paşa, Paris Barış Konferansı'na 22 Mart 1919'da bir muhtıra sunmuştur. Bu muhtırada, Kürtlerin on üçüncü yüzyıldan beri çeşitli adlarla bölgede var olduğundan bahsetmiştir. Şerif Paşa, milliyetler ilkesine göre Kürtlerin çoğunluk teşkil ettiği yerleri tespit için bir komisyon kurulması ve komisyonun kararlaştırdığı topraklarda Kürdistan'ın kurulmasını talep etmiştir. Bu muhtırada Türkiye Kürdistanı şeklinde iddia ettiği bölgenin sınırlarını da şu şekilde tarif etmiştir; Kuzeyde Kafkas sınırında Ziven'den başlar ve Batı yönünde ise Erzurum, Erzincan ve Divriği'ye kadar uzanır. Güneyde Erbil, Kerkük, Süleymaniye ve civarını kapsar. Doğu da ise Başkale ve Revandiz'i içine alacak şekilde İran sınırına dayanır¹⁸⁵.

180 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 10, T: 16.02.1920, s. 116-117.

181 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 10, T: 16.02.1920, s. 120.

182 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 10, T: 16.02.1920, s. 116-117.

183 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 10, T: 16.02.1920, s. 118-119.

184 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 10, T: 16.02.1920, s. 120.

185 Bilal Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 305-306.

Şerif Paşa'nın bu faaliyetleri meclisin açılmasını takiben gündeme gelmiştir. Şerif Paşa'yı protesto mahiyetinde olup meclise gönderilen telgraflar genel kurulda okunmuştur. Bu telgraflarda Şerif Paşa'nın Kürtleri temsil etmediği ve Kürtlerin Osmanlı camiasından ayrılmak istemediği vurgulanmıştır. Örneğin; Şeyh Saffet öncülüğünde, Erzincan ve Diyarbakır'da bulunan ulema adına gönderilen telgrafta Kürtlerin İslam camiası ve Osmanlı'dan ayrılmak fikrinde olmadıkları ve Şerif Paşa ve emsali tarafından yapılan teşebbüsleri reddettikleri belirtilmiştir. Şerif Paşa'nın Boğos Nubar ile birlikte Kürtlerin istikbali hakkında karar vermeye kalktığına dikkat çekilmiştir. 26 Şubat 1920'de mecliste okunan bu telgrafın içeriğinde Türklerin ve Kürtlerin birliği ve tek millet olarak görülme isteği dikkat çekmektedir. Her iki millet için vatanın müşterek olduğu ve birbirlerini öz kardeşi ve din kardeşi olarak gördüklerine değinilmiştir. Kürtlerin, vatanlarının istikbali için Türklerle birlikte kanlarını akıttıkları ve Osmanlı camiasından ayrılmaya niyetlerinin olmadığı da ifade edilmiştir¹⁸⁶.

Telgrafın okunmasından sonra kürsüye gelen Ağrı Milletvekili Şefik Bey, doğu vilayetleri nüfusunun yüzde doksan beşini teşkil eden Türk ve Kürtlerin ayrı bir millet olarak görülmemesi gerektiğini söylemiştir¹⁸⁷. Erzurum Milletvekili Celalettin Arif Bey de öz kardeş olan Türk ve Kürt'ü bir takım menfaatperest ve vatansızların ayırmaya çalıştıklarına dikkat çekmiştir. Kürtlerin bu oyuna gelmeyerek Osmanlı kalmakta kararlı olduklarına vurgulamıştır. Erzurum dâhilinde bulunan Kürtlerin de tıpkı Türkler gibi kendisine oy verdiğini hatırlatarak kardeşlerin arasında ayrılık bulunmadığının altını çizmiştir¹⁸⁸. Diyarbakır Milletvekili Bekir Sıtkı Bey de benzer ifadeler kullanmıştır. Kürtlerin gayesinin İslam camiasından çıkmamak olduğunu, milletvekili olarak temsil ettiği Türk ve Kürt Diyarbakır ahalisinin ayrılığı akıllarına bile getirmeyeceklerini belirtmiştir. Sinop Milletvekili Rıza Nur ise Şerif Paşa ve arkadaşları tarafından Paris'te verilen muhtıradan Kürtlerin Ermenilerle birlikte tek bir kavmi oluşturdukları iddiasında bulunduğuna dikkati çekmiştir. O, Kürtlerle Ermenilerin hiçbir ilgisinin bulunmadığını, Türklerin ve Kürtlerin birlikte yaşamak isteklerine işaret etmiştir¹⁸⁹.

Şerif Paşa ve Boğos Nubar'ın faaliyetlerini protesto eder mahiyette telgraflar sonraki tarihlerde de meclise ulaşmıştır. Müftü Osman, Eşraftan Mahmut, Mualliminden Ömer, Karakeçi Aşireti Reisi Abdülkadir, Turegan Aşireti Reisi Sadun, Gergeri Aşireti Reisi Rüştü, İzoli Aşireti Reisi Zülfekar, Teba Hatip Aşireti Reisi Mustafa Şeyman

186 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 14, T: 26.02.1920, s. 208.

187 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 14, T: 26.02.1920, s. 209.

188 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 14, T: 26.02.1920, s. 210.

189 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 14, T: 26.02.1920, s. 211.

Aşireti Reisi Ali, Ulemadan Asım, Şeyh Musa ve Belediye Başkanı Musa tarafından gönderilen 1 Mart 1920’de mecliste okunan telgrafta Osmanlı camiası haricinde ve hilafetten başka bir idare altında yaşamının kendileri için mümkün olmadığı belirtilmiştir. Ermenilerle ortak olarak kurulacak bir idareyi reddettikleri ifade edilmiştir¹⁹⁰.

Dirik Kazası müftüsü Kazım, Belediye Reisi Hasan, Ulemadan Ahmet ve Ali, Potan Aşireti Reisi Yahya, Ayasan Aşireti Reisi Ramazan, Müşketiyen Aşireti Reisi Sadun, Deşnekür Aşireti Reisi Mahmut, Hakran Aşireti Reisi Davut, Saltan Aşireti Reisi Abdülkadir, Domilah Aşireti Reisi Derviş, Manevdağ Aşireti Reisi Salih, Kitan Aşireti Reisi Pozan tarafından gönderilen yine 1 Mart 1920’de mecliste okunan telgrafta Kürt Milletinin Osmanlı camiasından başka hiçbir idareyi kabul etmeyeceği belirtilmiştir. Bu uğurda gerekirse son ferde kadar canlarını feda etmeye hazır olduklarını ilan etmişlerdir. Şerif Paşa’nın Kürtleri temsil etme hakkının bulunmadığına vurgu yapmışlardır¹⁹¹.

Mardin Müftüsü Hüseyin, Belediye Reisi Rıfat, ulemadan Abdurrahman, Nakibüleşraf Derviş, Ali Rıza, Ahmet, Tahir Zeki, Hafız Naci, eşraftan Abdülkadir, Abdüllatif, Abdurrahman, Sadık, tüccardan Şeyh Musa, Mehmet, Salcat Aşireti Reisi Osman, Milli Aşireti Reisi İbrahim, Kiği Aşiret Reisi Mehmet Ali tarafından gönderilen 13 Mart 1920’de mecliste okunan telgrafta Şerif Paşa’nın hiçbir Kürdü veya Kürt aşiretini temsil etmediği ifadesine yer verilmiştir. Kürtlerin dört yüz seneden beri merbut bulunduğu Osmanlı camiasından ayrılmamak için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduğu belirtilmiştir¹⁹².

Şerif Paşa ve Boğos Nubar’ın faaliyetleri sonrası Meclisi Ayan’a da protesto telgrafları gelmiştir. Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Cudi Belediye Reisi Rıza, Mergan Aşireti Reisi Sadun, Şeyhan Aşireti Reisi Ali, Gergerli Aşireti Reisi Rüştü, Karakeçi Aşireti Reisi Abdülkadir, İzoli Aşireti Reisi Zülfikar, Nebahatim Aşireti Reisi Mustafa, Ulemadan Şeyh Musa, Müftü Osman tarafından gönderilen ve 1 Mart 1920’de Meclis-i Ayan’da okunan telgrafta Osmanlı Camiasına bağlı kalınacağı ve hilafetten başka bir idare tanınmayacağı ifade edilmiştir. Şerif Paşa’nın Kürtler hakkındaki beyanat ve faaliyetlerini reddettikleri de özellikle belirtmiştir¹⁹³.

Telgraf hakkında söz alan Meclis-i Ayan üyesi Naim Bey, bin seneden beri Türkler ve Kürtlerin kardeş olduğunu, istisnalar hariç bütün Kürtlerin Osmanlı camiasından

190 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 17, T: 01.03.1920, s. 300.

191 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 17, T: 01.03.1920, s. 301.

192 *MMZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 23, T: 13.03.1920, s. 469.

193 *MAZC*, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 15, T: 01.03.1920, s. 172.

ayrılmayı kesinlikle kabul etmeyecekleri görüşünü dile getirmiştir. O, “*Bunlar yekdiğinden ayrılırsa ikisi de mahvolur*” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ayrıca Naim Bey, Şerif Paşa’nın Kürtlükle hiçbir bağının bulunmadığı, Kürtçe bilmediği, terbiyesinin de Türklüğe ve Kürtlüğe uygun olmadığı görüşünü de savunmuştur¹⁹⁴.

Öte yandan Şerif Paşa’nın faaliyetlerini protesto eder mahiyette telgraflar basına da yansımıştır. Takvimi Vekayi gazetesine Camedanlı Aşiret Reisleri Maksudağazade Hasan ve Beduhi tarafından gönderilen telgrafta Kürtlerin, Türk kardeşleriyle beraber halifenin etrafında birleşmekten ve kıyamete kadar birlikte yaşamaktan başka bir amacının veya arzusunun olmayacağı bildirilmiştir. Telgraf sahipleri bunun dışındaki bütün görüşleri reddettiklerini beyan etmişlerdir. Şerif Paşa’nın Kürtleri temsil etmediği, para ile satın alınmış bir insan olduğu yorumunda bulunmuşlardır¹⁹⁵. İkdam gazetesinde yer alan bir yazıda ise Şerif Paşa’nın gerçeği yansıtmayan fikirler beyan ettiği, Kürtleri temsil etme hakkının bulunmadığı öne sürülmüştür. Kürt Milletinin, Osmanlı camiasından ayrılmasının asla akla gelmeyeceğine değinilmiştir¹⁹⁶.

Sonuç

Mecliste milletvekilleri, çeşitli konularda görüşlerini beyan ederken zaman zaman milliyet meselesi üzerine tartışmalar gerçekleştirmiştir. Meclis başkanları etnik unsurlar üzerinden yaşanan münakaşalara bazen müdahale etme gereği hissetmişlerdir. Özellikle birinci dönemde milliyetle alakalı yapılan yorumların hoş görülmediği ve etnik gruplar arasındaki ayrılığı daha da belirginleştireceği düşüncesi hakimdir. Gayrimüslim milletvekillerinin bir kısmı Osmanlı milleti tanımı altında yaşayan etnik grupların haklarından, kültürlerinden bahsetmenin tek bir millet halinde yaşama idealine zarar vermeyeceğini sık sık vurgulamışlardır. Bu doğrultuda verdikleri takrirlerde veya yaptıkları konuşmalarda Osmanlı çatısı altında yaşayan unsurların milli varlığının tanınması ve dillerinin korunması hususunda çaba göstermişlerdir. Türk milletvekillerinin bu dönemde gayrimüslimlerin ayrılık fikriyle hareket etmemesi için Osmanlılık fikrini sıklıkla dile getirdikleri görülmüştür.

Bununla birlikte gayrimüslim milletvekillerinin Osmanlılık hususunda kendi aralarında tartışma yaşadıkları da görülmektedir. Farklı etnik kimliğe sahip mebuslar birbirlerini yeterince Osmanlı olmamakla veya Türkçe bilmemekle suçlamıştır. Bunun dışında az sayıda milletvekilinin de ırkı ön plana çıkardığı görülmüştür. Bir kısım

194 MAZC, D: 4, C: 1, İ: 1, İN: 15, T: 01.03.1920, s. 172-173.

195 Takvimi Vekayi, 08.03.1920, s. 2.

196 İkdam, 22.02.1920, s. 1.

milletvekilleri ise bunun tersi olarak eğitim ve birlikte yaşama isteğine vurgu yapmışlardır. Meclisteki konuşmalar nazar-ı dikkate alındığında Osmanlılığın bütün etnik kimliklerin üstünde bir tanımlama olduğu hususunda bütün mebuslar hemfikirdirler. Gayrimüslim milletvekillerinin bazen yasalar veya kanun teklifleri hakkında konuşma yaparken Türkleştirme ve Osmanlılaştırma kavramlarından bahsettikleri de görülmektedir. Onlar, ülke içerisinde hâkim dilin Türkçe olmasına ve diğer dillerin resmi olarak kullanım sahasının bulunmamasına itiraz etmişlerdir.

Balkanların kaybedilmesinin ardından bazı Türk milletvekillerinin kendi kültür ve milliyetlerini ön plana çıkaran konuşmalar yapmaya başladıkları görülmektedir. Bu tür konuşmalar Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru ve Mütareke Dönemi'nde daha da yoğunlaşmıştır. Trabzon Milletvekili Mehmet Emin ve Karahisar-ı Sahip Milletvekili Ağaoğlu Ahmet gibi isimler Türk milletine ve haklarına dair beyanlarda bulunmuşlardır. Mehmet Emin bir konuşmasında bütün dünyanın, kendi sınırları içerisinde bulunan gayrimüslimlerin de dâhil olmak üzere milliyetçilik akımına göre hareket ettiğini, Türklerin de bu sonunda gerçeği fark ettiklerini vurgulamıştır. Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi, Anadolu'nun Türklere ait olduğunu vurgulamış ve dünyada düzenin milliyet esasına göre teşkil edildiğini belirtmiştir. Bolu Milletvekili Mehmet Bey ise Arıza-i Cevabiye'ye "Anadolu halkı" ifadesi yerine "Türk" ifadesinin tercih edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Milletvekilleri, Mütareke Dönemi'nde yaşanan işgaller nedeniyle Türklerin hukukunun tanınması ve savunulması adına sıklıkla Türklük vurgusunda bulunmuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin son döneminde de "*Osmanlı*" milleti adı altında birlik olunmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Meclise gönderilen telgraflarda veya milletvekillerinin konuşmalarında Osmanlı Devleti tabiiyetinde bulunan etnik grupların kendilerini "*Osmanlı*" olarak tanımladıkları hatırlatılmıştır.

Sonuç olarak Balkan Savaşlarıyla yaygınlaşmaya başlayan Türklük bilinci, Milli Mücadele Döneminde daha da güç kazanmıştır. Türklük vurgulu konuşmalar Meclis-i Mebusan'da ve özellikle Ankara'da açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde eskisine nazaran daha yoğun bir şekilde dile getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele'nin akamete uğramaması için millet tanımı hususundaki tartışmaları engellemeye çalışmıştır. 1 Mayıs 1920 tarihli bir konuşmasında meclisin Türk, Kürt, Laz, Çerkez kimliği ile değil hepsinin ortak paydası olan anasırı-ı İslam adı altında toplandığını söylemiştir. Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra ise mecliste yapılan tartışmalarda Türklük vurgusu ön plana çıkmaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa da çeşitli vesilelerle yaptığı konuşmalarda Türk kimliğinin önemi üzerinde durmuştur. Nihayetinde cumhuriyetin ilanından sonra kabul edilen 1924 Anayasasında ise millet

ismi Türk olarak belirlenmiştir. Anayasanın 88. Maddesinde din ve ırk farkı gözetilmeksizin vatandaşlık itibarıyla herkesin Türk kabul edildiği vurgulanmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Resmî Yayınlar¹⁹⁷

Düstur

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC)

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)

2. Süreli Yayınlar¹⁹⁸

İkdam

Takvim-i Vekayi

3. Araştırma Eserler

Adıyke, Ayşe Nükhet: *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Ahmad, Feroz, Rustow, Dankwart Alexander: “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 4-5, 2012, s. 246-284.

Alkan, Necmettin: “1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi”, *Toplumsal Tarih*, S. 175, 2008, s. 48-52.

Arsal, Sadri Maksudi: *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1975.

Arslan, Zehra: “Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan’da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 11, 2010, s. 57-72.

197 Kullanılan resmî yayınların küneleri dipnotlarda gösterilmiştir.

198 Kullanılan süreli yayınların küneleri dipnotlarda gösterilmiştir.

- Aydın, Rıfat: “Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 1, 2018, s. 229-256.
- Birinci, Ali: *Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet Devri'nde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- Budak, Mustafa: *İdealden Gerçeğe Misak-ı Milliden Lozan'a Dış Politika*, Küre Yayınları, İstanbul, 2002.
- Büyükbâş, Nazım: “Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve İslam Hukuk Usulü ile İlgili Görüşleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 66, 2016, s. 483-500.
- Calhoun, Craig: *Milliyetçilik*, çev.: Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Connor, Walker: *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*, Princeton University Press, New Jersey, 1994.
- Çolak Mustafa, Daşdemir Hasan: “II. Meşrutiyet Dönemi Mebusan Meclisi'nde Tokat Mebusları ve İcraatları”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Tokat'ta İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu (18-20 Ekim 2018)*, C. 2, ed.: Hanefi Vural vd, Tokat, 2018, s. 522-543.
- Demir, Fevzi: *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.
- Dördüncü, Muharrem: “Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 1, 2015, s. 79-97.
- Efiloğlu, Ahmet: “Osmanlı Meclisinde Rum Göçü ve Rum Tehciri Tartışmaları”, *History Studies*, C. 4, S. 1, 2012, s. 171-195.
- Elmacı, Mehmet Emin: “II. Meşrutiyet Döneminde 1909 Cemiyetler Kanunu Çerçevesinde Birlikte Yaşama Sanatı ve Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. 2, der.: M. Metin Hülâgü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, Süleyman Demirci, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, 2007, s. 533-549.
- Erol, Yasemin Zahide: “Osmanlı Devleti'nde Tahsili Emval Nizamnameleri ve Tahsilat Usulü”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 41, S. 71, 2002, s. 429-449.
- Ersal, Aytekin: *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Ötügen Neşriyat*, İstanbul, 2012.
- Ezherli, İhsan: *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 1992.
- Findley, Carter Vaughn: *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform: Babıali (1789-1922)*, çev.: Latif Boyacı-İzzet Akyol, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Fraser, T.G., Mango, Andrew-Mcnamara, Robert: *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.

- Gedikli, Fethi: “1910 Tarihli Keskin Rum Cemiyeti ve Cinsiyet ve Kavmiyet Esas ve Unvanlarıyla Dernek Kurma Yasağı”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, S. 8, 2009, s. 23-46.
- Gellner, Ernest: *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev.: Günay Göksu Özdoğan-Büşra Ersanlı, Hil Yayınları, İstanbul, 2018.
- Gökçalp, Emre: “Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 1, 2007, s. 279-298.
- Gökçalp, Ziya: *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Güllü, Ramazan Erhan: “Son Osmanlı Mebusan Meclisinin Tek Gayrimüslim Mebusu Mişon Ventura ve Siyasi Faaliyetleri”, *T.B.M.M'nin Açılışının 100. Yılı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Demokrasi Uluslararası Sempozyumu*, C. 2. der.: Nilgün İnce, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2021, s. 1055-1084.
- Gülsoy, Ufuk-Ochsenwald, William: “Hicaz Demiryolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul, 1998, s. 441-445.
- Gülsoy, Ufuk: *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul, 1994.
- Güngör, Erol: *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.
- Güngör, Erol: *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.
- Gürün, Kamuran: *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Halıcı, Şaduman: “Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclisi Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, *Tarih Dergisi*, S. 62, 2015, s. 127-180.
- Hanioğlu, Şükrü: “Osmanlıcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1389-1393.
- Hanioğlu, Şükrü: “Türkçülük”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1394-1399.
- Hobsbawm, Eric John: *Milletler ve Milliyetçilik*, çev.: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020.
- Kadıoğlu, Ayşe: “Devletini Arayan Millet: Almanya Örneği”, *Toplum ve Bilim*, S. 62, 1993, s. 95-111.
- Kadıoğlu, Ayşe: “Milletini Arayan Devlet: Türk Milliyetçiliğinin Açmazları”, *Türkiye Günü*, S. 75, 2003, s. 137-152.
- Karaca, Taha Niyazi: *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.
- Karakaş, Mehmet: *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Elips Kitap, Ankara, 2007.

- Karpat, Kemal Haşim: *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kayabaş, Ebru: *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Döneminde Cemiyetler Hukukunun Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008.
- Kedourie, Elie: *Avrupa'da Milliyetçilik*, çev.: Haluk Timurtaş, Köprü Kitapları, İstanbul, 2017.
- Kenanoğlu, Mustafa Macit: *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kerimoğlu, Hasan Taner: “Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihatçı-Rum İlişkileri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 14, 2007, s. 3-25.
- Kevoorkian, Raymond: *The Armenian Genocide A Complete History*, I.B. Tauris & Co Ltd, New York, 2011.
- Koralı, Murat: *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Lewis, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev.: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Mihçı, Sebahaddin: “İstatistiklerle Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 4, 2010, s. 185-202.
- Olgun, Kenan: “Osmanlı Meclisi Mebusan Binası Çırağan Sarayı'nın Yanması ve Yankıları”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.13, 2007, s. 115-124.
- Olgun, Kenan: *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2008.
- Ortaylı, İlber: *Ottoman Studies*, Kronik Books, İstanbul, 2020.
- Özbozdağlı, Özer: “Yunanistan'ın Girit'i İlhak Çabalarına Osmanlı Makedonyası'nda Tepkiler (1909-1911)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 37, S. 2, 2002, s. 577-610.
- Renan, Ernest: *Ulus Nedir?*, çev.: Gökçe Yavaş, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2016.
- Sancaktar, M. Fatih: *Hiss-i Milliden Harb-i İktisadiye Yunan Boykotu (1909-1911)*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sancaktar, Mehmet Fatih: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Anayasa, Seçim ve Meclis Tecrübesi (1876-1923)*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2021.
- Sarınay, Yusuf, Karacakaya, Recep: *1909 Adana Ermeni Olayları*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Sarınay, Yusuf: “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 14, S. 40, 1998, s. 208-244.

- Smith, Anthony D.: *Milli Kimlik*, çev.: Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları. İstanbul, 1994.
- Şakir, Ziya: *Mahmut Şevket Paşa*, Muallim Fuat Gücüneyer Anadolu Türk Kitap Deposu, 1944.
- Şimşir, Bilal: *Kürtçülük 1787-1923*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Timur, Taner: *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Timur, Taner: *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- Toprak, Serap: “Megali İdea’ya Bir Örnek: Girit”, *Journal of the Human and Social Science Researches*, C. 1, S. 1, 2012, s. 118-142.
- Toprak, Zafer: “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 205-208.
- Toprak, Zafer: *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, Ankara, 2012.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye’de Siyasi Partiler*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Turhan, Mümtaz: *Kültür Değişmeleri: Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Ülken, Hilmi Ziya: *Millet ve Tarih Şuuru*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ünlü, Mucize, Yadi, Ahmet, “II. Abdülhamid Döneminde Ulahların İstihdamına Dair”, *History Studies*, C. 10, S. 10, 2018. s. 267-268.
- Vasilikiotou, Maria: “Savaşta ve Barışta Bir Yunan Gemisi: Averof-Yunan Kaynakları Üzerinden Bir Analiz”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2021, s. 55-88.
- Weber, Max: *Sosyoloji Yazıları*, çev.: Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Yetim, Fahri: “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülüğe Geçişte Kapsayıcı Formül: “Millet-i Hâkime” Düşüncesi ve Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, 2008, s. 71-84.
- Yıldız, Ahmet: *Ne Mutlu Türküm Diyebilene Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019.
- Yılgür, Egemen: “Tek Parti Döneminde “Kıpti” Nüfusun İskanı ve Vatandaşlığa Kabulü Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 12, 2015, s. 32-45.
- Zürcher, Erik Jan: *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev.: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

